

॥ श्री ॥

नाट्यकथार्णव मासिक पुस्तकांत छापून प्रसिद्ध झालेलें.

चंडकौशिक नाटक.

हें पुस्तक

शंकर मोरो रानडे वी. ए.

(रतिमन्मथ, दौलतराव, अतिपीडचरित, अनुतापशमन, प्रेमगुटिका, वीरोत्तंस, अधि-
कारदानविवेचना इत्यादि नाटकांचे कर्ते)

यांनीं

आर्यक्षेमीश्वर कविकृत मूळ संस्कृत नाटकाधारें केले.

तें

मुंबईत

“ नेटिव ओपिनियन ” छापखान्यांत छापिलें.

या पुस्तका संबंधी सर्व प्रकारचे हक्क सन १८६७ चा आक्ट २९ प्रमाणें ग्रंथकर्त्यांनीं
स्वाधीन ठेविले आहेत.)

शके १८०९.

सन १८८३ इ०

चंडकौशिक नाटक

अंक १ ला.

पात्रें.

सूत्रधार	नाटककर्ता.
पारिपार्श्वक	त्याचा सोबती.
हरिश्चंद्र (राजा)	अयोध्याधीश.
विदूषक	त्याचा मित्र.
शैव्या	राजस्त्री.
चारुमती	तिची सखी.
हेमप्रभा	द्वारपालिका.
तापस	कुलपतीचाशिष्य.
वनचर	कोणी अरण्यवासी.

श्लोक.

यद्रूपत्रय सृष्टिची विरचिने
उत्पत्तिनाशस्थिति;
ज्याच्या आठ तनू जगास निखिला
व्यापोनियां वर्तती;
तेां नृत्या करितां तदीय वलय—
व्यालाचिया फूळती
पायांशीं पडला, सुमांजलि असा
रक्षो तुझां.संप्रति.

आणखी,

श्लोक.

“ हाले भ्रु; तव चक्षु रक्त दिसते;
किंचित् स्फुरे ओष्ठ हा;
इंदूच्या सुषुपेस सूक्ष्महि करो
हें वक्त्र तूझे; पहा,

वाढूं दे तव कोप; लाड न करीं
मी, गे " असें ऐकुनी
भालिंगी दृढ ज्या शिवां, शिव असा
देवो शिवांतें जनीं.

आणखी

साक्या.

समाधिमध्ये आनंदानें
श्लथित दिसे; गौरीशीं
विलास करितां उल्लासिता जी;
हर्षव्रिता ऐशी;
क्षणांत अद्भुत; होई स्मेरा
क्षणीं मदनविकृतीनें;
चाप भोडितां मदनें कूरा;
व्रीडित अनंगदहनें;
रति रडतांना होय अश्रुंच्या
पूरांहीं जी तरला;
अशी शंभुची दृष्टि सदाही
रक्षो सकल जनांला.

सूत्रधार—(मंगलाचरणानंतर) हां, पुरे हा
विस्तार. आपल्या अष्टामायांच्या बुद्धि-
पाशानेही अलंघ्य होःसातां जो सिंहा-
प्रमाणें वेगवान्, ज्यानें आपल्या भुकुटी-
मंगलीलेच्या योगेंकरून आपले सर्व
शत्रु नष्ट केले आहेत, जो संग्रामरूप
सागरांत भ्रमण करणाऱ्या अशा आपल्या
बाहुरूप मंदरानें काढिलेल्या लक्ष्मीचा
प्रणयी, असा जो श्रीमहीपालदेव, त्यानें

मला आज्ञा केली आहे. या महीपाल-
देवाची इतिहासकार अशी स्तुति करितातः—
श्लोक.

जी चाणक्यार्थनीति प्रकृतिसुगडना,
घेउनी आश्रयार्ते
तीच्या, जिंकोनि नंदां, कुसुमनगरही
जिंकिले चंद्रगुप्ते;
कर्णाटस्वाख्य गेले नगरि मग जई
नंद, तैं त्यां वधाया
दोर्दपें शक्त झाला, ह्यणुनि जनि मही-
पालदेवाधिर्धा या.

(पारिपार्श्वक येतो.)

पारिपार्श्वक—आर्या, महीपालदेवानें मला
आज्ञा केली असें तूं बोललास, पण ती
आज्ञा कोणती ?

सूत्र०—एक. त्यानें मला अशी आज्ञा केली
आहे कीं, विजयप्रकोष्ठाचा पणतू जो
आर्यक्षेत्रीश्वरनामा कवि, त्यानें एक
“ चंडकौशिक ” या नांवाचें नवीन
नाटक केलें आहे, त्याचा प्रयोग आह्मांस
दाखीव. त्या कवीनें नाट्यवेदांत निष्णात,
सकलविद्याकलापारंगत, लोकरीति जाण-
णाऱ्या, अशा सभासदांस हाटलें आहेः—
आर्या.

या लोकांत न निर्गुण
किंवा निर्दोषसें असे काहीं,

यास्तव साहुनि दोषां

यांतिल ध्यावें गुणांस विबुधांहीं.

तर, पारिपार्श्वका, तूं कुशीलवांस बरोबर
घेऊन गायनास आरंभ कां बरें करित
नाहींस ?

पारि०—(साशंकपणें खाडी तोंड करून)
आर्या, ऐकावें. त्या ग्रहणाच्या समर्थी
आपण ज्या ब्राह्मणास दक्षिणा देऊं केली
होती, ती त्यास न मिळाल्यामुळे तो फार
कुपित झाला आहे, यागुळें सारी कुशील-
वादि मंडळी दुःखी आहे.

सूत्र०—(भय वाटलेसें करून चिंतायुक्त झालसें
दाखवितो.) (पुनः हर्षानें झणतो) मारिषा
दुःख पावण्याचें कारण नाहीं. कांकी
आतां,

आर्या.

सत्यानें पाळाय

मी ब्रह्मर्णास फेडितों तैसा,

आजि हरिश्चंद्र नृपति

पुत्रकलत्रात्प्रविक्रये तैसा.

(इतक्यांत पडया पलीकडे शब्द होतो.)

यावें, प्रियवयस्या, यावें.

सूत्र०—(पडयाकडे पाहून) आं, काय राजा
हरिश्चंद्र आला ? अहो, राज्यामध्ये
महोत्पात होऊन त्याहीं सूचविलेल्या ज्या
आपत्ति, त्यांचा परिणाम चांगला व्हावा
हणून अनेक अनुष्ठानें आरंभिणारा जो
पुरोहित, त्यानें ज्याला काहीं नियम सां-
गितले आहेत, आणि ज्याला जागरण
केव्हां संपेल हणून चिंता लागली आहे,
तसेंच ज्याला प्रियमित्र जो बौधायन
तो मार्ग दाखवीत आहे, असा हा राजा
अंतःपुराप्रत जात आहे. आणखी, पहा,
श्लोक.

निद्रा नसे ह्यणुनि रक्तविषंदपक्ष्मी;

जागे ह्यणुनि गततेज मुखावजलक्ष्मी;

१. महीपालदेव हें नांव. २. नाट्याचार्यांच्या
मागचे गायक.

१. ब्रह्मण (= ब्रह्म + ऋण) झ० ब्राह्मणाचें कर्ज.
२. पक्ष्मी झ० नेत्र.

कांतावियुक्त निशि पावन दुःख तैसा,
प्रातः स्वपूथ चुकला करिनाथ जैसा.

तर चल, आतां आपण तिकडेच जाऊं.

(दोषे जातात.)

(ही प्रस्तावना झाली.)

(तदनंतर जागरणानें क्षीण असा राजा विदू-
षकासहवर्तमान येतो.)

विदू०—मित्रा, पहा, या तुझ्या विशेष जाग-
रणें तुझे नेत्र कूर्माच्या नेत्रांप्रमाणे मंद
होऊन, मुखही किंचित् उद्वीर्ण झालें आहे.
तसेंच, तूं वारंवार नेत्र झांकतोस आणि
उघडतोस, तरी एकादा उंदीर उंधळा
झाला ह्मणजे त्याला मार्ग सांपडत नाही,
आणि तो जसा इकडे तिकडे फिरतो,
तसा तूं हिंडतोस.

राजा—खरेंच, मित्रा, प्राण्यांस निद्रा हटली
ह्मणजे शरीरधारणाचें प्रथम मूळच आहे.
कारण ही,

श्लोक.

चित्त प्रसन्न करि; लाघवे दे तनूतें;
प्रत्यंग उज्वल करि; स्फुरणास देतें;
रोगां हरूनि करि धातुसमानवेला;
दे हर्ष योगिजनलभ्य असा मनाला.

पहा, यावेळीं माझी काय स्थिति झाली
आहे ती.

साकी.

अज्ञस येउनी स्निग्ध होय मन

खेदाच्या अतिभरें;

क्षणक्षणीं जांभयाहि घेती;

वालार्क न बघचे रे.

(चिंतन करून विस्मयानें) अहो, आज

भगवान् कुलपतीनें मला रात्री जागरण
करावयास सांगितलें त्याचा काय बरें हेतु
असावा ? अथवा, गुरुजींनीं जी गोष्ट
करावयास सांगितली तिच्याविषयीं विचार
करणें योग्य नव्हे.

विदू०—वयस्या, तुझ्या आगमनांविषयीं उ-
त्सुक झालेली जी देवी तिचा अपमान
झाल्यामुळें अनर्थ होईल, असें वाटतें; मी
पुनःपुनः चिंतन करितों, परंतु मला या
अनर्थावांचून दुसरें कांहींच दिसत नाही.

राजा—मित्रा, थट्टा पुरे आतां.

विदू०—होहो, तें खरें. तुला सगळीच थट्टा
वाटते. परंतु, मी बापडा गरीब; मला
तर बाबा हें अनर्थास्पदच वाटते.

राजा—(उत्कंठितपणें आणि मनांत शंका आणू-
न ह्मणतो) गज्या, देवीची काय स्थिति
झाली असेल याविषयीं तुझा काय बरें
तर्क वाहतो ?

विदू०—मला वाटतें ती रागावली असेल.

राजा—असेलच. ह्याविषयीं शंका नकोच.
देवीस कोप येण्याला हें कारण लहान
सहान नव्हे. पहा,

श्लोक.

स्वामाख्यीं वेदिला कीं ? निज युवसुहदां-
माजि गोटींत गुंने ?
किंवा अन्य प्रियस्त्री अनुसरुनि न ये
धूर्त हा मंदिरातें

१. कुलपतीचे स्मृत्यादि ग्रंथांत पुढें लिहिल्या-
प्रमाणें लक्षण आढळतें:—

मुनीनां दशसाहस्रं चोन्नदानादिपोषणात् ॥

अध्यापयति विप्रविः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥

(अर्थ) जो ब्राह्मणऋषि देहा हजार विद्यार्थ्यांस
जेवणस्नापन वगैरे घालून विद्या शिकवितो, त्याला
'कुलपति' ह्मणावें.

भद्यापी ! याच रीषे नयनजलभरें
धौतवक्त्रा असेल.

निःश्वासांतें त्यजूनी, मजविशि सखिनें
काय ना शंकिजेल ?

आणखी,

श्लोक.

रमाया कांताशीं रुचिर नटुनि उत्सुकपर्णी
महाकष्टें सायंसमय सगळा तो दवडुनी,
मदीया येण्याच्या पार्थि सतत नेत्रां खिळवुनी,
प्रियेनें हा! माझ्या प्रहर दुसरा थापित झर्णी!
'न ये हा भद्यापी शठ!' ह्यणुनि अश्रंस नयनीं
अणूनी दुःखानें विकल निजभूषा उतरुनी,
अहा! शय्योपांतावरि पडुडुनी लोलत तशी
प्रियेनें वाकीची दवाडिलि निशाती तरि कशी!

(चिंतायुक्त होऊन) हरहर ! खचित माझ्या
नतभू प्रियेची त्या वेळीं अशी स्थिति झाली
असेल.

श्लोक.

हळुच पाउल वाजत ऐकुनी,
प्रियसखी स्वमनांत चपापुनी,
धरुनि येडन मी ह्यणुनी स्पृहा,
फुकट संभ्रम पावतसे, पहा !
बघुनि तत्तखि तें मग हांसती
पदर लावुनियां स्वमुखाप्रती.
मग अशांत सखी न बघे वरी,
परि विनम्र तयांत बसे खरी !

विदू०—(हांसून) मित्रा, गोष्ट होऊन चुकली.
आतां तीबदल असा चिंतायुक्त होऊन तूं
आपल्या जीवास दुःख कां देतोस ? चल
तर. आपण तिकडेच जाऊन देवीस प्रसन्न
करूं.

राजा—(त्यास शाबासकी देतो.) वाहवा ! फार

१. घालविजा.

चांगलें बोललास. बरें तर चल तिकडेच
जाऊं.

(दोघे कांहीं पुढें जातात.)

राजा—(खेदानें निःश्वास टाकून) वेळ ट-
ळून गेल्यावर आतां तिकडे जाणें हेंही
खेदाचेंच कारण होय. कारण,

श्लोक.

मन्मार्गी दत्तदृष्टी भठवित बसते
च्छिन्न माझ्या कथेनें,
आलों मी मानिते जी मर्नि तृण हलतां,
म्यां दिलें त्या प्रियेनें
नाहीं आलिंगनातें हळुच न दिसतां
मागुनी येउनीही,
कीं नूतनीनील कंजांसम तिचिं नयनें
झांकिर्ली ना करांहीं !

विदू०—(इकडे तिकडे फिरून पडद्याकडे पाहून
मानपुरःसर) ही पहा ही पहा देवी. चारुमतीनें
अंगावर घालण्याकरितां अलंकारांची पेट्टी,
फणी वगैरे सामान जवळ नेलें असून, ही
तिच्याशीं कांहीं बोलत बसली आहे.

राजा—(पाहून आनंदानें) अहो काय
हो ? ही तर,

साक्या.

टाकी काढुनियां पत्रांच्या
शरगौरगंडचित्रा
आवलि; कर्णांतावधि लावी
मृगदृशि नांजन नेत्रा;
व्यालोला तशि निसर्गकुटिला
वेणी; धूसर ओष्ट.
अनघ कांति तरि विचित्र हीची,
जरि ती मंडनरुष्ट.

(तदनंतर वर सांगितल्याप्रमाणें चिंता पाव-
लेली देव्या चारुमतीसह येते.)

चारुमती—बाईसाहेब, हे अलंकार, हा फणी करंडा.

शैव्या—(खेदानें) चारुमति, ठेव ते एकीकडे. फुकट उगीच वेणीफणी करून मी एकदा आपली फजिती करून घेतली, आतां आणखी जास्ती फजिती कशाला करून घेऊं ?

विदू०—अहो, देवीची उत्कंठा तर फारच आहे!

राजा—शाबास, देवि, शाबास. तुझे अवयव स्वभावतःच मधुर असल्याकारणानें, जर तूं अंगावर अलंकार घातलेस, तर त्यांत अलंकारांचें कांहीं जात नाही, पण त्यांत तुझ्याकडे मात्र हलकेपणा येतो.

श्लोक.

कीं हा तांबुलराग उत्सुक तुझ्या
ओष्टांत राहावया,
कीं हें अंजन रक्त फार तुझिया
नेत्रांस चुंबावया,
कीं हारास तुझ्या सदैव वसणें
कंठावरी आवडे—
हा तत्त्वार्थ खरा; न भूषण तुजें
यांहीं कदापी घडे.

विदू०—मित्रा, चल. आपण जवळ जाऊं.

राजा—गड्या, थांब. आपण या दोघांचें हितगुज येथेंच आड उभे राहून ऐकूं.

(दोघे ऐकत उभे रहातात.)

शैव्या—(निःश्वास टाकून आणि डोळ्यांस पाणी आणून) चारुमती, पाहिलेसना, पहिल्यानें मला त्या प्रकारचें आश्वासन देऊन, आर्यपुत्र मांशी अशी उपेक्षा करितो हे! तर आतां नमस्कार असो आपल्या अविश्वास्य अशा भागधेयांस !

राजा—प्रिये, असें कसें बरे होईल ?

श्लोक.

मधें येउनी मेघ, जानांचि पूर्वा
तया आड, अंभोजिनी जातरोषा,
तरी खंडिला मान जाई न तीचा,
न कीं होतसे दोषही त्या रवीचा.

चारु०—बाईसाहेब, संताप करणें पुरे. कारण राजेलोकांचीं दुसरीं आवडीचीं अंगवस्त्रें पुष्कळ असतात.

विदू०—(किंचित् क्रोधयुक्त होऊन) ए ए बटुकुरे, राजेलोकांच्या पाठीमागे कामें फार असतात असें ह्मण. तसें ह्मणायचाचें सोडून तूं नाहीं नाहीं तसें प्रियवयस्याविषयी शैव्येच्या मनांत विपरीत भरवून देतेस अं !

राजा—मित्रा, या ठिकाणीं कोप करावयास नको. कारण,

साक्षी.

चतुर सखींनीं मानग्रंथी
कथितां निज प्रियांचे,
मिथ्या निंदेचें स्थल होती
धन्य तेचि नर सांचे.

शैव्या—(रडूं लागते.)

चारु०—बाईसाहेब, शांत व्हा. शांत व्हा. हें पहा कीं, तुझीच आधीं त्यांस अतिशय थोरपणाच्या शिखरावर नेऊन पोहोंचविलें. याकरितां आतां मला जर विचाराल, तर मी सांगतें असें करा. ते आपणाकडे पाहूं लागले, तरी त्यांकडे पाहूं नका. गोड बोलूं लागले, तरी वरचेवर त्यांस खेचूनच बोल.

शैव्या—तें खरें ग, तूं सांगितलेलें मी काय ना-

हीं करणार ? पण एकदा आर्यपुत्रास पा-
हिलें, ह्मणजे या दुष्टा दृढयापुढें माझे
कांहीं चालिल तर—

राजा—(त्वरेनें जवळ जाऊन) हे प्रिये,
आर्या.

त्वद्दृढय मत्प्रायण

असतां जो मज्जवरी प्रभाव दिसे

तव, तो त्वद्दृढयावरि,

वद, आयतलोचने कसा न वसे ?

विदू०—शैब्ये, तुझे कल्याण असो.

(दोषी त्वरेनें राजाचा सत्कार करितात.)

शैब्या—(आपणाशीं बोलते) काय, आर्य-
पुत्र ? असो. (मोठ्यानें) आर्यपुत्राचा
जयजयकार असो.

चारु०—(शंकायुक्त होऊन आपणाशीं) काय
महाराज आले ! हाय हाय ! मी जें कांहीं
बाईसाहेबांशीं बोललें, तें यांनीं ऐकिलें ! बरें,
असो. (उषरूपणे बोलतें) महाराजांचा
जयजयकार असो. (जवळ आसन नेऊन)
हें आसन, यावर बसावें महाराजांनीं.

(सर्व बसतात.)

राजा—(शैब्येकडे फार वेळ पाहून) प्रिये,
आतां असें काय होतें बरें ?

श्लोक.

होशी उन्सुक पाहण्या मज्जकडे,

प्राणप्रिये शोभने,

पाहूनी परि सांग कां फिरविशी

तूं आपुलीं लोचनें ?

नेशी आंत कनीनिका वळवुनी

वाजूस कां सत्तरी ?

त्वद्दृष्टी गमते द्विरेफयुवती

प्रातः सरोजांतरिं.

आणखी

आर्या.

टाकूनि भूषणांनं

जरिही तूं शोभसी, प्रिये, फार,

तरि अंतर्गत तणें

कोप तुझा कळुनि ये मज्ज अपार.

शैब्या—(मत्सरभावानें राजाकडे पाहून) महा-

राज, वाः फार चांगलें ! अतिशय जागून

लाल आणि जड अशा डोळ्यांनीं आपण

चांगले शोभतां !

(कोप आलासें दाखविते.)

राजा—(फार वेळ तिच्याकडे पाहून लाडानें)

प्रिये, प्रसन्न हो, प्रसन्न हो.

श्लोक.

विलसन तव भालीं चंचल भ्रूलता हे

मदनजयपताकाविभ्रवा दावितहि !

अधर, सखि, तुझा कां कारणावीण हाले,

मृदु पवन सुटोनी जेवि बंधूक डोले !

(हात जोडून)

श्लोक.

कां व्यर्थ कोप करिशी ? सखि शांत होई.

तूं शंकिशी मज्ज तसा न असें मि, पाहीं.

आहेस तूं मज्ज समर्थाहि भोगवाया

दंडास, इच्छिशी जरी मज्ज दंड द्याया.

आर्या.

म्यां व्यर्थ काय सांगुनि ?

सदोष किंवा अदोष भी आहे

याचा निर्णय कुलपनि

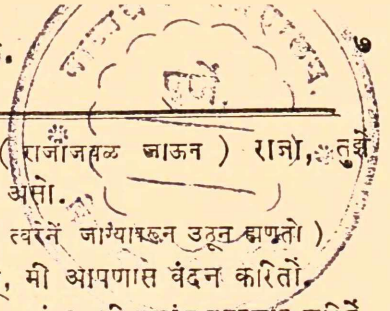
करील जो तो प्रमाणसा राहे.

(इतक्यांत द्वारपालिका येते.)

द्वारपालिका—महाराजांचा जयजयकार असो.

महाराज, कुलपतीकडून एक तापत

आला आहे.

राजा—हेमप्रभे, जा, उशीर न लावतां त्यास
सन्मानपूर्वक येथें घेऊन ये.

द्वारपा०—आज्ञा.

(निघून जाते.)

(तदनंतर हातांत शाय्युदक घेऊन तापस येतो.)

तापस—(आश्चर्यानें झणतो.) अशो,

साक्या.

पर्वहि नसतां कसें शशीला
ग्रहण लागलें आहे?

तप्त दिशा बहु कगा जाहल्या?
मही हलत कां राहे!

उेदायानें सूर्यमंडला
उल्का केशी पाहे!

महोत्पात सुचवी न कळे हा
हतविधि कैसा आहे?

असो. या महोत्पातांची चिंता आमच्या
गुरूजींना आहेच, त्यामुळे या सर्वांचा
शेवटीं परिणाम चांगलाच होईल.

आर्या.

शांति, स्वस्वयन तसें,
विश्रार्पण, विप्रभयवर्चनही,
साधनकर्तन आणिरू,

दुःस्वप्नोत्पात शमविताती हीं.

याकरितां भगवान् कुलपतीनें ज्या स्वस्य-
यनकर्मास आरंभ केला होता, तें कर्म
संपून अवशिष्ट, सर्वव्याधिपरिहारक असें
हें उदक घेऊन राजा आणि शैव्या यां-
जकडे मला पाठविलें आहे.

(द्वारपालिका प्रवेश करिते.)

द्वार०—महाराज, यावे आपण.

(दोघें जवळ जातात.)

तापस—(राजाजवळ जाऊन) राजा, तुजें
कुशल असो.

राजा—(त्वरेनें जाग्यावरून उठून झणतो)
भगवन्, मी आपणास वंदन करितों.

शैव्या—भगवंता, मी तुझांस नमस्कार करितें.
तापस—राजा, विजयी हो. शैव्ये, तूं वीर-
माता हो.

राजा—(त्वरेनें) आण आण तें आसन
इकडे.

(द्वारपालिका आसन जवळ नेते.)

राजा—हें आसन. महाराज, या आसनावर
बसावें.

(सर्व खाली बसतात)

राजा—हेमप्रभे, दारावर उभी रहा. जा.

द्वार०—आज्ञा.

(निघून जाते.)

तापस—राजन् ! हें शाय्युदक घ्यावें. भगवान्
कुलपतीच्या आशीर्वचनांहीं ज्याचा प्रभाव
वृद्धिगत झाला आहे, असें हें स्वस्ययनकर्मा.
वशिष्ट उदक, तुजें रात्रीचें जागरण
आतां सरले याकरितां स्त्रीसहवर्तमान तुज्या
अभिषेक करण्यासाठीं भगवान् कुलपतीनें
पाठविलें आहे.

राजा—(हर्षानें हात जोडून) हा मजवर मो-
ठाच प्रसाद झाला.

तापस—भरे,

साक्या.

प्राप्त संकटें होतिल जींका

शांति तयांची व्हाया,

आरंभियल्या विधींस करितां

क्षत्रतेज वाढाया,

शांत जयांहीं दुरितें होती

एनादृश मंत्रांहीं

पवित्र, पुण्य, क्रियाशेषही,
ऐसें हें जल पाहीं;

कल्याणातें सदैव देवो,
नृपा, उदक हें तूतें,
आनंदातें देउनि नाशो
सर्व तुझ्या पीडितें.

राजा—(उदकस्पर्शाचा अनुभव घेऊन) अहाहा!
श्लोक.

हेचि तें क्षत्रवीजाचें प्रसवांकुरकारण,
यत्प्रसादें सूर्यवंशीं नृप उच्चशिरोधर.
तापस—देवी शैब्ये, त्वांही आज भगवान् कुल-
पतीच्या आज्ञेवरून गृहदेवता आणि ब्रा-
ह्मण यांची सन्मानपूर्वक पूजा करावी.
शैब्या—(हात जोडून) जशी आपली आज्ञा.
तापस—राजा, खुशाल अस. आतां मीही
नाना प्रकारच्या विधींस आरंभ करणारा
जो भगवान् कुलपति, आजकडेच जातो.
(निघून जातो.)

शैब्या—(खेद पावून एकीकडे वळून) चारुमती,
अगे, भगवान् कुलपतीनेच प्राणनाथांस
जागरणें करावयास सांगितलें होतें, असें
असतां ह्या दुष्ट हृदयानें मला भलतेंच
वाटवून मला दुर्जन करून सोडलें ! असो.
(हात जोडून उषडपणें) महाराज, प्रसन्न व्हा.
राजा—(प्रीतीनें)

साक्या.

खोल्या कल्पुनि अपराधातें
कलुषित बहु जें झालें,
ऐशा चित्तें अनुनय तूझा
जरि ध्यावा या वेळे,
तरि तव कंठीं हार, सखे, अजि
पहा, प्रिये, घालीन;

किंवा तुझिया कपोलदेशीं
पत्रावली रचीन.

शैब्या—(लाजते.)

राजा—(वर सांगितल्याप्रमाणें कळलागतो.) प्रिये!
श्लोक.

रोमांच, घर्म उठले तुझिया कपोलीं;
कंपस्थिती मम करास अवाप्त झाली.
आरंभ हा उभयतां न घडेल सार्थ,
होईल सर्वहि मम श्रम तो निरर्थ.
तसेंच,

दिंडी.

हार कंठीं हा तुझ्या घातियेला,
स्तनाग्रिनीं उचलूनियां तयाला,
प्रिये, धरिलें, मम हस्त तया लागे—
तयें हाले, हलणें न सोडितो गे.

शैब्या—महाराज, भगवान् कुलपतीच्या आज्ञे-
प्रमाणें तयारी करावयास मी जातें.

राजा—फार उत्तम. प्रिये, ये बरें !
(दोषी जातात.) मित्रा, देवी तर गेली,
आतां उत्कंठित झालेल्या आपल्या जीवा-
ची कर्मणूक कशानें बरें करावी ?

विदू०—गड्या, हें काय विचारतोस ? तं
देवीवदलच्याच गोष्टी काढून आपणाला
कां नाहीं कर्मणूक करून घेत ? तूं ती
घे, आणि मीही जेवणावदलच्या गोष्टींनीं
आपल्या स्वतःची कर्मणूक करून घेतों.
(इतक्यांत वनचर येतो.)

वन०—महाराजांचा जयजयकार असो.

कटाव.

अवतरला मृगयाभूमी नृपवर्या, वराह ऐका !
(धू०) नागरमोठ्यांचीं तीं बेटें. निजघो-
णाग्रें नाशिन विकटें, त्यायोगानें सुरभि
जाहले मुखोद्धार जे त्यांहि वेष्टिले, ऐशा

दांतांमध्ये धरुनी कशेरूककर पांडुरवणी,
चांवत राहे तयांलागुनी. काय वदावी
शोभा त्याची ? जाणों करुनी निजशत्रू-
ची पराभूति राणें, हडें तयार्ची दावित
लोकीं, प्रकट करीतो सद्यश अपुलें, तयें
टाकितो दिगंत भरुनी ! रंग तयाचा जाणों
नवजलदाचा सांचा ! त्या जलदांतुनि क-
शेरूककर पडतां खालीं, तयांस ये सर
वर्षशिंलांची !—महागर्वयुत गंभीर रवे राहे
अरडत. ऐकुनि त्यातें विपिनकेसरी भ-
याभीत पळती कांतारीं, त्यांचें गर्जित
तच्छुतिविवरीं पडतां, होडानि कुपित अंतरीं
कर्ण उभाहनि ऐकुं लागतो, लळलळरसने-
लागिं हलवितो, जाणों निजरोषाग्निशिखेची
निजलागुनी उपमा देतो !—मोठ्या वेगें
गरगर फिरतां, ' दावाग्निच हा ' वाट-
वि चिन्ता !—मानेवरच्या सटा अयंकर तथा
बरोबर फिरती झरझर ! जाणों वाटे तडिच्छ-
टाही ! निशितेधार अक्षि, इंद्रनीलप्रणि, कडज-
ल किंवा तमाल यांच्या परी श्याम तो
दिसूं लागतो ! पिंगवर्ण निजनेत्र सभोवति
गरगर फिरवी ! बहल मसीपारि मांसल
आहे देह तयाचा, स्फुलिंगशेष दधवन्हिच
सांचा !—राहुनि राहुनि स्वकीय भीषण, दंष्ट्रा
उघडुनि विसदंड बळें चावुं लागतां, जणों
भयाकुल विसदंडाचें होडानि कुंडल वाटुं
लागतें कीं, हा रोषें चंद्र धरुनि निजमुखीं
चावित्तां त्याचे तुकडे कलारूप हे बाहिर
पडती !—ऐशापरिचा प्रलयरात्रितिभिराचा
गोला भासमान हा वराह मोठा मृगव्य-

भूमीप्रती पातला, जणों काय हा श्रीवि-
ष्णूचा अवतार निर्जा खचित वाटला !—
वृत्त यापरी कळवायातें आलों स्वामींच्या
चरणांतें, यावरि देणें ज्या आज्ञेतें ती
देण्याची इच्छा प्रभुची स्वतंत्र, हेची विनती
करणें समुचित होई मादेश सेवकलोकां !
राजा --(हर्षानें) मला मनोरंजनाचा उपाय
तर आढळला.

विदू० --(रोषानें) मित्रा, मृगया झटली
झणजे अरण्यांत हिंडावें लागतें; कंटका-
दिकांपासून त्रास भोगावा लागतो; उंच
सखल असे प्रदेश तुडवावे लागतात; तसे-
च वारंवार तहान आणि भूक यांपासून
पीडा होते, असे असून ती जर तुला विनोद-
कर वाटते, तर तुला आयासकारण असे
कांहींच नाही !

राजा—मित्रा, तुला खचित सांगतो, मृगये-
पासून राजांस पुष्कळ फायदे आहेत. पहा,
श्लोक.

देते विन्न अशा विनोद बरवा
चिन्ताप्रती ही सदा;
देहा लाघव देउनी उपजवी
स्थैर्या चलीं सर्वदा;
ही संग्रामकृतीस योग्य बरवी
उत्साहधी निर्मिते;
भूपांतें मृगया असे व्यसन, हें
वायां जगीं बोलते.
तर चल आपण तिकडेच जाऊं.

(निघून जातात.)

अंक १ समाप्त.

१. कशेरूककर वनस्पतीचीं हाडें (राठ भाग).
२. गारा ३. अरण्यांत. ४. वीज. ५. ती-
क्ष्ण धारिचा खडू.

अंक २ रा.

पात्रें.

विघ्नराट्
हरिश्चंद्र
सुत
कौशिक

गणपति.
अयोध्याधीश.
सारथि.

अथवा
विश्वामित्र

कोणी ऋषि.

विद्या

{ उत्पत्ति, स्थिति,
लय करणाऱ्या
शक्ति.

(पडद्यांत शब्द होतो.)

अहो वराहाचा शोधकरणारे हो, ऐका.

श्लोक.

“ हा पंका ढवळी, चुरी कमलिनी,

गुंद्राप्ररोहांप्रती

खाऊनी उदकांत मर्दित करी

मुस्ता कसेरू अती.

आला हा! शिरला वनांत गहर्नी!

येतो पहा!” यापरी

सैन्यें शोधिति तो वराह शिरला

त्या काननाभ्यंतरीं.

याकरितां समंतात् अरण्यां अडवून धरावीं.

तीं अशीं,

श्लोक.

जाळ्यांनै पसरिते जालिक अतां

जे जाणते काननीं;

तैसें सोडुन पारधीहि कुतरे

ते शृखलांपासुनी;

अश्वानें पिटवूनि, त्यां दमवुनी
वेवोनि पाशां करीं,

टाकोत स्थल सर्व आजि भरुनी
सादी वनाभीतरीं.

आणखी,

आर्या.

दंडी, घेउनि दंडां,

आरोहण करुनि पृष्टि महिषांच्या,

हिंडोत कृतांतापरि

शोधास्तत्र काननीं वराहाच्या.

(तदनंतर रौद्र आणि उज्वल वेष धारण कर-
णारा व भीति पावलेला विघ्नराट् येतो.)

विघ्न०—(शांकित होऊन झणतो.)

श्लोक.

शंभूच्याहि समाधिला आणि मखा

दक्षाच्या, त्यापरी

शंभू पार्वति खेळतां उभयतां,

जो विघ्न त्यांनै करी;

जो ध्वंसी त्रिजगद्धितास; न कर्षां

सिद्धीस पावोच्चि दे

लोकां; विघ्न असें जयास झणती

तो पातलों भी मुदें.

तर आतां,

श्लोक.

विष्णू, चंद्रार्धमौली, विधिहि, न शकती

ज्यांस संपादण्यांतें,

त्या विद्या तीन; साधूं मुनि तप करुनी

उग्र पाहे त्यांतें;

क्रीडावाराहरूपा धरुनि आजि तथा-

पासुनी त्यां हरीतो,

जैसा वाराहरूपा धरुनि तिडिह जगां

लासुनीयां हरी तो.

१. गुंजेचे राने. २. नागरनीया. ३. धन-
इपतिविज्ञाप.

१. घोडेस्वार. २. दंडधारी पुरुष. ३. विष्णू

(मागे पाहून भीतीने) अहो, जगाच्या कल्याणाचा विनाश करणारा, ज्याला दुसऱ्याच्या पौष्ट्यास विघ्न करण्यास आनंद वाटतो, त्या माझे हे फारच जिवारचें साहस. कारण, आपणास केवळ यमाच्याच दाढेंत सांपडलों असें मानित असतांही, कोणत्या तरी युक्तीनें आपणास बाणाच्या टप्प्यांतून दूर करून, आणीत आणीत, मीं, महाराज जो हरिश्चंद्र, त्याला या अरण्यांत आणिलें आहे. तर आतां हा विश्वामित्र ऋषीच्या आश्रमांत जाईल असें करितों. कारण कीं, जो क्षत्रिय असतां तीव्र तपेंकरून ब्राह्मण झाला, जो प्रतिसृष्टि निर्माण करून केवळ दुसरा प्रजापतिच अवतरला, तसेंच ज्यानें आपण होऊन त्रिशंकु राजाचा वज्र सिद्धीस नेला, अशा त्या विश्वामित्र ऋषीनें, विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति आणि संहार करणाऱ्या अशा त्रिगुणात्मक विद्या आपणास प्राप्त व्हाव्या, याकरितां काहीं एक दुष्कर कर्म मांडिलें आहे. परंतु,

श्लोक.

ब्रह्मा एकचि सर्वं विश्वं सृजितो,
विष्णु न वा शंकर;
विष्णु पालि जगास एक, न तसा
धाता न वा तो हर;-
संहारी हर एकटा त्रिभुवना,
धाता न किंवा हरि;-
हे एकासचि साध्य ! लभ्य मगलें
अन्यास कैसें तरी ?

(विचार करून) अथवा, हा मुनि परम नैष्ठिक, तर याचे ठायीं काय न संभवे ! परंतु जे मुनि झणून आहेत, त्यांस कोप

फार त्वरित येतो, यामुळें काम आणि क्रोध यांच्या आधीन होऊन व कल्याणाचा नाश करणारी अशी वृत्ति धारण करून घ्यानें हे घोर तप आरंभिलें आहे. तेव्हां यापासून काय फळ निष्पन्न होईल कांहीं समजत नाही !

(इतक्यांत पडद्यांत शब्द होतो.)

अरे दुष्टा वराहा, या गहन अरण्यामध्ये कोणीकडे नाहीसा झाला आहेस, यामुळें तुला फार गर्व झाला असेल. तर, दुष्टा, उभा रहा.

दिंड्या.

कौतुकें तूं क्षणभरी होशि दृष्ट,
दूर जाताने पुनरपी होशि नष्ट.
दाखवोनी मायेस जणों माते
तुवां आणियलें असे या स्थलाते.
जरी दृग्गोचर होशि, तरी कैसा
पुन्हां नलिनीवन मर्दिशील ऐसा ?

विघ्न०—(तें ऐकून आनंदानें) अहो, काय हा राजा इतक्या जवळ प्राप्त झाला ? तर आतां येथून दूर निघून जाऊन, याला पुन्हां पहिल्याप्रमाणें माया दाखवितों.

(असें बोलून निघून जातो.)

(तदनंतर रथांत बसून वराहाच्या पाठीस लागलेला राजा हातांत धनुष्यबाण घेऊन सारथ्या सहवर्तमान येतो.)

राजा—(अरे दुष्टा क्रोडाधमा, इ० पूर्वेक पुनः झणतो.) (पुढें पाहून हर्षानें सारथ्यास) आर्या, मला वाटतें, तो येथून फार लांब गेला नसेल. कारण, पहा,

श्लोक.

धांसांतूनी गळाल्या अभित पसरल्या
काननीं या पृणाली;

धारांचीही सराच्या क्षुभितजलवशे
तीरिं दाटी जहाली;
शुभ्रा झाल्या स्थलोवीं श्रमज गळुनियां
त्यांवरी आस्थिकेन;
मुस्तांचा गंध वाहे अतिशय घन त-
च्छासवायूमधून.
(नीट पाहून हर्षानें) आर्या, हा हा येथें
पहा.

श्लोक.

हेलावलिगत बाहुंनीं अग्निजवें
खाणूनि कंदांकुरें,
घेऊनि, धारतो सनाल नलिनै,
जीं लोल, वक्त्रांतरें;
नीरीं जीं कमलें तयांवरि निजा
नाभीतही टेंकिता,
क्रीडाक्रोडें तसा धरूं बघतसे
दंष्ट्रेवरी भू अतां !

(आनंदानें) अहो, हा मला पाहून
माझ्या जवळच आला, हें काय ?
(असें झगून धनुष्याधर बाण चढवितो.)

सारथि— (कौतुकानें त्याकडे पाहून) हे आ-
युष्मंता राजा, पहा पहा.

साक्या.

गवें घेउन उलटुनि वेगें
तें दृग्गोचर झाला;
बाणप्रधानें ताठ करितसे
हा पुढच्या भागला;
भाग मागला परि आकुंचित
करुनि पहा हा धरितो;
धांवत असतां हा मोठ्यानें
निःश्वासांतें त्यजितो.

तेणेंकरुनी वदन उघडितां
गळुनियां पडताती
नलिनांकुर जे, ते हे येथें
पडलेले दिसताती.
चिर्तीं जाणों लाज वाटुनी
विलक्षमुंख हा झाला,
दंष्ट्रापणमिष करुनि वाटनें
शरण तुला हा आला.

राजा— (बाण सोडलासें करितो. काहीं पुढें
वेऊन आसमंतात् भागीं पाहून आश्चर्यानें)
अहो, संधान चुकलें. तो अदृश्य झाला
आणि मीं बाण सोडिला ! हा तर,

श्लोक

होतो गुप्त पहा क्षणांत; दिसतो
एका क्षणीं हा मला;
गेला दूर गमे परंतु जवळी
भूयो दिसूं लागला.
मागें, वाजुस, वा पुढें, भ्रमत हा
येथूनि तेथें दिसे;
विशुच्चंचल; यास मन्मन अहा !
ध्यानांत उेवू कसें ?

(नीटपणें दूर पाहिलेंसें करुन आनंदानें)
काय, हा हें महारण्य उल्लंघून उघड्या
मैदानावर गेला ? (सारथ्यास) अरे सूता,
अरे सूता, घोडे लवकर चालाव. पहातीं
आतां हा कोठें जातो तें !

सारथि— (तसें करितो व रथाचा वेग पाहून)
हे आयुष्मंता राजा, पहा, पहा.

श्लोक

ज्यांमध्ये धूल भारी, जितुनि पवन ते
टाकितो सर्व मागें;

१. स्थलभूमी, कृत्रिम नव्हेंत असे प्रदेश.
२. तोंडांतील फेस. ३. क्रोड झण वराह.

१. खिन्न मुख असा. २. भूयो (भूयः) झण
पुनः

लक्ष्यासत्तिवरेनें पल्लत मन जणों
ये तथा पृष्ठभागें;
ज्याचें निष्कंप ऐसें ध्वजपट जलदां
वाटनें चुंबितें कीं;
तो हा त्वद्वाणपातस्थलिं रथ धडके
लागलाच क्षणैकीं.

राजा—(आश्चर्यानें) आणखी, पहा.

श्लोक

आकाशीं धांवताती, हटविति पवनां,
चालती जे जवानें,
ऐशा अर्ध्वां रथाच्या जलनिधिस जणों
जाउं पाहे त्वरेनें—
त्या सूर्यापासुनीयां तिमिरचय जसा,
त्यापरी माझियाही
पासुनी, कडजलाभाकपिलतनु असा
क्रोड हा दूर जाई.

(पुढें पाहून खेदानें) काय ? हें महारण्य
वलांडून तो कोठें दिसनासा झाला, एव-
ढेंच नव्हे, तर त्याचीं पावलेंही कोठें दिस-
त नाहीत! असो. काय चिंता आहे ?
पुढें हें रम्य अरण्य दिसत आहे त्यांतून
व्यास शोधून काढीन. (तसें करून आनंदानें)
अहो, हा तर तपोवनाचाच प्रदेश.
कारण, येथें,

श्लोक.

कोठें दर्भ समूल हे उपाटिले;
थोडे कुठें कांपिलें;
तैशा ज्या कुसुमोच्छ्रये नन लता,
त्यांच्या पहा काढिलें
शाखां अग्रगतांस; आणि नुकत्या
सालीहि ज्या काढिल्या,

त्यांचे हे व्रण दीप्ती, स गळे
कोंद्या समिध् तोडिल्या.

(चोहीकडे पाहून व ऐकलेंसें करून कौतुकानें)
आर्या, पहा पहा.

श्लोक.

नीपांचे स्कंध—ज्यांच्यावरी बहु कुहरें—
त्यांवरी गाति कीर
जाणो नैः स्वागतानें; हृदय हरित हा
हव्यगंधी समीर;
झाल्या आह्लांस दृष्टी बघुनि मुचकिता
ज्यांचिया, त्याहि ऐणी
या येथें निर्झरांचें—रुजति बहु जिथें
दर्भ—तें पीति पाणी.

तर आतां हा आश्रमाच्या जवळच्या प्रदे-
शांत शिरला आहे, याचा शोध करणें पुरे.
सूता, जा आणि घोड्यांस पाणी पाजून
हुशार कर, तों मी सहायार्थ धनुष्यमात्र
घेऊन मुनींस वंदन करून येतो. कारण
पूज्य जनांची गांठ घेण्याची संधि दवडिली
असतां ती अकल्याणास कारणीभूत होते.

(असें झणून रथाखालीं उतरतो.)

सारथि—जशी स्वामीची आज्ञा.

(निघून जातो.)

राजा—(विचार करून) वाहवा ! संसारपा-
शापासून मुक्त असल्याकारणानें तपोवनांत
राहणाऱ्यांच्या सुखास अंतच नाही. पहा.

श्लोक.

न होई भोगेच्छा लव; हृदय संकल्पविरत;
वियोगीही चित्त क्षुभित नचि वा स्नेहभरित;

१. निराणावर लक्ष असणें. २. दीर्घपणा,
लांबी.

१. कळवाचे वृक्ष. २. आमच्या. ' नः ' हें
मूळ संस्कृतरूप. ३. हरिणी.

अहंकारत्यागे निज पर अशी नाहीच मनि;
करी शांती यांच्या यमधन हृदी नित्य वसति.

(नम्रपणे पुढे जातो, व भय वाटलेसे करून शंका-
युक्तपणे झगतो) पूर्वी कधी पाहिली ना-
ल्यामुळे, ज्यांकडे पापी मनुष्यास पाहण्यास
धीर होत नाही, अशी ही तपोवने, एका-
द्याने कांहीं अपराध केला झणजे त्याला
भय वाटत असते, त्याप्रमाणे माझ्या मनांत
भय उत्पन्न करितात, हे काय ? अथवा
सर्व तेजांस हटविणारे व ज्यास हटविण्या-
ची दुसऱ्या तेजांची शक्ति नाही, असे
हे श्रेष्ठ तपोयम ब्राह्मतेज आहे. क-
शावरून, पहा.

श्लोक.

हीं शांत रम्ये असती वनें जरी,
पदोपदीं भीति मला गमे तरी;
तेजें मृदू सर्वाहि ज्ञानि होउनी
शुचि स्वयोनी जल जेंवि पावुनी.

(भीत भीत पुढे जातो.)

(इतक्यांत पडद्यापेलाकडे शब्द होतो.)

अहो आर्यांनो, अहो आर्यांनो. आर्हो अना-
थ आर्हो. आर्हो दीन आर्हो. कांहीं
अपराध केला नसतां पहा, हा आर्ह्यांस
अग्नीमध्ये टाकून देत आहे. तर आर्ह्यां
मंदभागिनींचे संरक्षण करा, संरक्षण करा.

राजा—(ऐकून त्वरेनें) अरेरे, येथून जव-
ळच भयार्त स्त्रीजनांच्या करुणास्वरूपमा-
णें शब्द ऐकू येतो आहे! (आश्चर्यानें झणतो)
अहो, हे तपोवन असतां, येथे अशा
प्रकारच्या क्रूर लोकांचा संभव कोठून

वरें असेल ? कांहीं असो, मी पुढे जातो.
(तसें करितो.)

(पडद्यांत फिरून पाहल्याप्रमाणें शब्द होतो.)

राजा—(ऐकून घेर्यानें) भयार्तास अभय असो,
अभय असो. (क्रोधानें) आः

श्लोक.

जें का तपोवनविरोधक कर्म जाण,
तें क्रूर कर्म करितो नर्घ्यात कोण ?
बाणकरुनि शिर कांपुनि आजि त्याचें
प्रत्यंग अपिन, पहा, ज्वलनास सांचें !
(पुढे जातो व पडद्याकडे पाहून आश्चर्यानें)
अहो, हा कोण असेल वरें ? जो, भयार्त
व अग्नीमध्ये बसलेल्या व शोक करणाऱ्या
तीन दिव्य स्त्रियांसहवर्तमान, होमाचें सर्व
साधन जवळ ठेवून, अग्निशालेमध्ये बसला
आहे! मला तर वाटनें की, हा कोणी
पावंडी असून ह्यानें तापसाचें सौंग मात्र
घेतलें आहे.

(तदनंतर होम करणारा विश्वामित्र, व वर सांगितल्या
प्रमाणें दिशा घेतान.)

विद्या—(अग्नीमध्ये होतस्तत्या पहिल्याप्रमाणेंच बो-
लतात.)

विश्वामित्र—(आश्चर्यानें) काय चमत्कार पहा!
श्लोक.

मंत्रप्रपून सद्गुपांशु हवीस घेतो,
हा दक्षिणांचिं परि कां न रुशानु होतो?
आल्या असूनि जवळी सुतपःप्रभावें
विशा, तिहीं वश न कां मज आजि व्हावें?

(असें बोलून समाधि लावून बसतो.)

विद्या—(पहिल्या प्रमाणेंच बोलतात.)

राजा—(त्वरेनें जवळ जाऊन) भयार्तास अ-
भय असो, अभय असो. (विश्वामित्रास
उद्गून) अरे दुगाऱ्या, अरे अतिनीच पा-

१. यम ऋ० इंद्रियसंयम अ० इंद्रियदमन हेंच
धन ज्याचें भजा हृदयांत. २. अग्नि. चाची उत्पत्ति
प्राचीन ग्रंथांत उद्कापासून मानिली आहे.

१. नराचा वात हेंच कर्म. २. अग्नीस. ३,
ज्ञांकलेलें (होव.) ४. प्रसन्न. ५. अग्नि.

खंडा, थांव थांव! अरे, आपल्या राक्षसी
रूपास झांकून, हा तूं मायाप्रपंच मांडि-
ला आहेस, याचें नांव तरी काय ! पहा.

श्लोक.

तूं अंगीं वल्कलांनि धरिशि; सुवलयी-
भूत रुद्राक्षमाला
हस्तीं; शीर्षीं जटाही; मुनिपति वरवा
वेश हा त्वांही केला.
मूर्खा, हें काय! कैशी तव मति बहु ही
होउनीयां कगीर
निंय स्त्रीघात योजी! फल निजकृतिचें
भोग तूं आजि घोर !

विश्वा० किंवा कौशिक—(सावध होऊन क्रोधानें)
साक्या.

श्रवणास कटू ऐशा विद्या-
क्रोधें जन्मा आला;
लागे पेटावया भडाडां
इंधन मिळतां त्याला;
झाला अंतःसमाधिभंग
क्षोभहि—त्यापासून
पवन सुटे—त्यायोगें झाला
उद्दीप्त जो महान;
क्षयमरुदुद्रव कल्पांतच्या
अग्नीपरि ललितें!
मत्क्रोधानल तो हा त्रिजगत्
जालो स्वउजालिनें!

विद्या—(हर्षानें) आमचें प्रिय झालें ! आम-
चें प्रिय झालें ! महाराज हरिश्चंद्राचा
जय भरो. (निघून जातात.)

कौ०—(पाहून क्रोधानें) अहो, काय हा
दुरात्मा हरिश्चंद्र आमच्या कल्याणास आ

डवा आला १—अरे क्षत्रियाघमा, थांव
उभा रहा.

श्लोक.

मूर्खा, तूं हरि होस; चंद्र भयवा;
कीं चंद्रमौली हर;
कोणीही अस रे; परंतु असशी
तूं जाहला सत्वर
क्रोधाप्रान मदीय इंधन तसा—
जो फारसा चेतला
विद्यासाधनहेतु मरुदपिंचा
नाशास जें पावला.
आणखी सांगतों. ऐक, मूर्खा.
औव्या.

क्रान्तेसर्वें क्रीडा करी,
परी बहू कारुण्यगानीतें धरी,
स्वचित्तालागूनि आंवरी
स्वयें जो का;
क्रीडा मनांत आठवूनी,
समाधीचा जाहला भंग जाणूनी,
अतिक्रोधिं भू उचलोनी
कूर लागला दिसाया;
तोचि स्वयें पिनाकधर,
मदनें ओढिले चाप प्रखर,
ऐसें पाहूनियां शंकर,
करिता होय जें कैर्भ,
तेंचि आतां, परमचांडाला,
कौशिक जो का क्रोधा चढला,
करूनियां दाखवील तुजला,
आपुल्या दृष्टीनें.

राजा—(आश्चर्य पावून आणखी) अहो, का-
य हा भगवान् कौशिक ! आणि त्या
भगवती विद्या! अरे ! त्यांच्या सिद्धीला
१. पिनाक सावाचें धनुष्य. २. दाहकूप.

मज पाप्यापासून अंतराय घडला ! आधीं
विचार न करितां म्यां अंधानें, ज्याच्या
ज्वाला फारच मोठ्या, अशा अग्नीतच
केवळ पाय टाकला !

कौ०—(कोधानें) अरे,

श्लोक

मत्प्रारब्धविधानसाधनकथा

नाशास जातां, तुला

द्याया शाप सुघोर सव्य कर हा

माझा स्फुराया भला

लागे; जी परि टाकिली स्मरुनियां

पूर्वीं स्वजातीहि ते,

डाव्यामाजि धरूं धनुष्य, मजला

ऐसें मनीं वाटतें.

(असें बोलून उठतो.)

राजा—(भय पावून जवळ जातो.) भगवंता,
मी बंदन करितो.

कौ०—(क्रोध आलासें दाखवितो.)

राजा—(त्याच्या गावांवर मस्तक ठेवून) भग-
वंता, कोप शांत करावा. महाराज,
स्त्रीजनांचा करुणास्वर ऐकून मायेनें वांचि-
त होतातां न जाणून अशी गोष्ट
घडली, तर क्षमा करावी.

कौ०—अरेरे दुरात्म्या, काय ह्मणतोस, न
जाणून अशी गोष्ट घडली तर क्षमा
करावी ? अरे क्षत्रा, नीचा, मी तुला
माहित नाही काय ?

श्लोक.

पूर्वीं क्षत्रिय जी असूनि वरवें

ब्रह्मत्व ज्या लाधले;

१. मीं आरंभले कृत्य साध्य होण्याची गोष्ट,
अ० तें कृत्य साध्य होणें. २. स्वतःची क्षत्रि
यजाति.

क्रोधाग्नीं वसिष्ठपुत्रविपिना

ज्यानें, पहा, जालिलें;

‘ हा उत्पन्न करी सृष्टि दुसरी ! ’

ऐशा भयें मानिती

ज्याला सर्व कृतांत; कौशिक भसा

तूं नेणशी त्याप्रती ?

राजा—भगवंता, प्रसन्न व्हा, प्रसन्न व्हा.

आपण असें समजू नये.

श्लोक

दुष्कालकालिं करि जो तैशि वृत्ति; ज्याचें

राजप्रतिग्रहपराडुमुख चित्त सांचें,

आडीबकप्रथनकंपित लोक जेणें,

तेजस्तपोनिधि असा जन कोण जेणें ?

परंतु, महाराज, भीरुजनांचा करुणास्वर

ऐकून माझ्या हातून अशी गोष्ट घडली.

महाराज, मीं आपणांस जाणिलें नाही

खरें. परंतु मी आपल्या धर्माप्रमाणें वाग-

लों, तर आपण मला क्षमा करावी, अशी

माझी आपणास हात जोडून प्रार्थना आहे.

कौ०—हे दुरात्म्या राजा, सांग सांग तुझा

धर्म कोणता तो पाहूं ?

राजा—भगवंता, सांगतां.

आर्यां.

दावें, रक्षावें आणि

झगडावें क्षत्रवंशाजातानीं

ऐसा धर्म सनातन

कथिलासे हा पुराण साधूनीं.

१. कुतव्याच्या मांसाचें भक्षण. २. ‘ आडी ’ =
पक्षिविशेष, व ‘ बक ’ = बगळा, या उभयतांच्या
युद्धानें कांपविले. वसिष्ठ व विश्वामित्र हे उभयतां पर-
स्परशापामुळे आडी व बगळा बनले, व दोघांचें तुंबळ
युद्ध जुंपलें. या युद्धाबद्दल वेगवेगळे विशेष माहिती करितां
याच नाटकास जाडवलीं परिशिष्टें पहा.

कौ०—‘दावें, रक्षावें’ इत्यादि प्रकारचा तुझा धर्म आहे काय ?

राजा—तस्य होय महाराज !

कौ०—असा जर तुझा धर्म आहे, तर दावें कोणाला, रक्षावें कोणाला, आणि युद्ध करावें कोणाशी, हें सांग पाहूं ?

राजा—भगवंता, ऐकावें.

कौ०—सांग सांग.

राजा—महाराज,

आर्या.

विद्वद्भिजांस दावें,
भीतित्रस्तांस नित्य रक्षावें;
निश्चिन्त मज वाटे कीं,
शत्रूंशीं संगरांत झुजावें.

कौ०—दुष्टा, असें जर तुला वाटत आहे, तर मला माझी विद्या आणि तप यांस योग्य असें कांहीं दे पाहूं ?

राजा—(हर्षानें) आज हा सूर्यवंशावर आपला अनुग्रहच झाला ! तर प्रसन्न व्हावें.

श्लोक.

हीं सारीं भुवनेंहि योग्य नसती
दाया तुझां दक्षिणा;
दावें काय सुचे न आज्ञि बरवें
म्यां योग्य जें आपणा,
देतो मी, कुशिकात्मजा, तजि तुझां
ही सर्व पृथ्वी खरी,
जीमध्ये भरलीं बहून असती
द्रव्ये, मुनींद्रा, बरीं.

कौशि०—(आश्चर्य पावून आपणाशीं) असो. (उषडपणें) राजा, कल्याण असो. अरे, पण दक्षिणा दिल्यावांचून जें दिलें तें दान नव्हे. तर आतां तुला दक्षिणा दिली पाहिजे.

राजा—(लज्जायुक्त होऊन आपणाशीं) आतां येथें काय उपाय ? (फार वेळ विचार करून हर्षानें) असो. (उषडपणें) भगवन्,

श्लोक.

आणुनि देइन, मुनीश्वर, दक्षिणेनें
तुझांस लक्षमित मी कर्लधैतकाते.
या एक मास अर्धधी मजलागिं व्हावा,
होरुनियां सरूप तो मजलागिं द्यावा.

कौ०—जा, दिला. हा अवधि मला मान्य आहे. परंतु, ही पृथ्वी खेरीज करून दुसऱ्या स्थलापासून तुला दक्षिणा आणून दिली पाहिजे.

राजा—(शंकायुक्त होऊन आपणाशीं) आतां येथें काय बरें उपाय करावा ? (विचार करून हर्षानें) अहो, सुचलें मला. एक प्रभु कैलासनाथाचें पवित्र क्षेत्र मात्र उरलें आहे.

श्लोक.

आहे वाराणशी ती, न त्रिवरि वसुधा-
भोग जे त्यांस जागा
लाधे, आहे पुरी जी वदति मुनि सदा
स्वर्गगा ना धरोगा.
जीच्या आणी धरेच्या मधिं कथिति
जनां जाणते आर्गमांचे
केशाप्राच्याहुनीही अणु दशशतशां
अंतर स्त्रीयें वाचे.

तर तेथून आणून दक्षिणा देईन.
(उषडपणें) भगवंता, जशी आपली आज्ञा.
(भंगावरील आभरणें काढून) भगवंता,

१. सुवर्ण. २. स्वर्गीची. ३. पृथ्वीवरील.
४. वेदांचें. ५. ‘स्त्रीय वाचे कथिति’ इ० अ-
न्वय.

श्लोक.

ही लक्ष्मी, ही अर्चनि निखिला;
आणि शस्त्रें तशीं हीं;
हाही तैसा मुकुट बगवा जो
नृपां चिन्ह राही;—
तीं हीं सारीं, कुशिकतनया,
अर्पितों त्वत्पदांतें;
ध्यावीं आतां मजवरि, मुने,
त्वां करोनी कृपेतें.

(भसें बोलून त्याच्या पायांवर मस्तक ठेवितो, व उभा राहून हर्षानें आपणाशीं)
है राज्य मागें असल्यानें जरी आयास
फार झाले, तरी त्यांचें फळ आज चांग-
लें झालें. (आनंदांनं झगणो.)

आर्या.

ज्या मुनिरोषातें मी
हों वज्र असें मणीं झणत होतो,
तो हा मस्तकें माझ्या
पुण्याऐसाचि होउनी पडतो.
हे भगवति, हे वसुंधरे, मी तुला एवढी-
च विनंती कारितों.

श्लोक.

हे भूदेवि, नृपाल भास्करकुला-
माझारिं जे जन्मले,
त्यांहीं वरियशासयेंत तुजला
अद्यावधी रक्षिलें.
माने, आजि परंतु दुर्लभ अशा
लोभूनि मी वस्तुला
तूतें टाकितसें, क्षमा करिं परी
मत्पापजा राशिला.

तर आतां येथून अयोध्येस जाऊन, कौ-
शिक मुनींस जें मी वचन दिलें आहे

तें पूर्ण करून, दक्षिणार्थ द्रव्य मिळ-
विण्याकरितां वाराणशीसच जातो.
(उषडपणें) महाराज, येथून अयोध्येस
जाऊन, कांहीं करावयाचें राहिलें आहे
तें करून, दक्षिणाद्रव्य मिळविण्याकरितां
जाण्याची मला आज्ञा असावी.

कौ०—(आश्चर्यानें आपणाशीं) अहो या दुरा-
त्म्याचे स्थैर्य आणि महानुभवता हीं
मोठीं विलक्षण आहेत ! तरी पण—अरे दुरा-
त्म्या ! थोडक्याच काळानें तुला आपल्या
वचनापासून ढळलास असा पाहीन.

श्लोक.

राज्यापासुनि ज्यापरि च्युत खरा
झालास तूं त्यापरी
सत्यापासुनि जोंवरी न ढळशी.
दुष्टा अरे, तोंवरी,—
पाहोनी तव दुर्नया प्रखरही
उत्पन्न जो जाहला,
तो हा कोप मदीय जाण न कधीं
पावेल रे शांतिला.

(उषडपणें) राजा, कांहीं चिंता नाही.
यांत कांहीं दोष आहे, अशी गोष्ट नाही.

(दोषे निघून जातात.)

अंक दुसरा समाप्त.

~~~~~

अंक ३ रा.

पात्रें.

पापपुरुष	नरकवासी पुरुष.
भृंगिरिटि	शंभूचा एक गण.
हरिश्चंद्र (राजा)	अर्धाध्याधीश.
कौशिक (विश्वामित्र)	एक ऋषि.
शैब्या	हरिचंद्राची स्त्री.
बालक (रोहिताश्व)	त्याचा पुत्र.
उपाध्याय.	कोणी ब्राह्मण.
बटु (कौंडिन्य)	त्याचा शिष्य.
धर्म	चांडालरूपी.
सेवक	त्याचा चाकर.

(तदनंतर बीभत्स वेष धारण केलेला पापपुरुष येतो.)
पापपुरुष—(इकडे तिकडे उग्या मारितो, व मोठ्यानें ह्मणतो.)

श्लोक.

आरंभीं अति गोड, कर्म करितां,
वाटे जनांलाभुनी;
शोक, व्याधि, वियोग कारण खरे
दुःखाप्रती मागुनी;
तेथूनी मग दुःख दारुण घडे
त्या वेदना नारका;—
ऐसा भी परिणाम दुष्कर असें
पाप्यांस दुर्वर्तकां.

(पुढें पाहून भयानें एकीकडे सरून)
अगे आईगे ! या दुष्ट नगरिनें जसें कांहीं
मला पिसाळून सोडिलें आहे ! इचें नांवही
माझ्यानें घेववत नाही ! येथें मी तर
अगदीं मृतप्राय झालों ! तर येथें प्रवेश
करणे नको. मला इकडे पाहवत देखील
नाहीं ! तर आतां कसें करवें ?

(धैर्यानें ह्मणतो.) असो, मी येथें एकांतीं
उभा राहून, या नगरींत प्रवेश करणारे
लोक आपल्या पूर्वे जन्मींच्या पापपुण्या-
चा झाडा देऊन परत जाऊं लागले
ह्मणजे सांच्यामागून जाईन.

(पडद्यांत शब्द होतो.)

श्लोक.

शिवाची ही माझ्या पदकमलमुद्रा शिरिं वसे,
प्रसाद त्या ऐसा मदनरिपुचाही दिसतसे,
भवानीची पुत्रापरि मजवरी प्रीति महती,
असे माझे मोठें श्रुंत, तपहि तें नैष्ठिकगति.
तथापि पहा,

साक्या.

स्नाय्वस्थींचा प्रांथि मिळोनी
शरीर माझे बनलें,
जर्जर ऐशा त्वचेंकरुनी
निबद्ध आहे झालें !
याचें कारण मज वाटे कीं,
प्राकृतजनकमांची
अंतीं परिणति अलंघनीया
होउनि राहे सांची.

पाप०—(ऐकून गर्वानें) अं ! जर या दुष्ट
नगरीचा राजा तो दुराचारी हरिश्चंद्र नसे-
ल, तर असें होईल. (आश्चर्यानें) बरे,
पण हा कोण बोलतो बरे ? (पडद्याकडे
पाहून) काय, हा भगवान् विषमलोचना-
च्या निरंतर जवळ असणारा असा भृंगि
इकडेच येत आहे ? तर येथून लौकर
निघून जातो.

(निघून जातो.)

(तदनंतर भृंगिरिटि येतो.)

भृंगिरिटि—(' शिवाची ही माझ्या ' इत्यादि

पूर्व पठित कविना पुनर्द्वयगतो.) (नितन कलन)
असे जर नसते, तर आज हरिश्चंद्र राजर्षी-
ला देखील विपरीत दशा आली, असे शंकर-
राने देवी पार्वतीस कां बरे सांगितले अ-
सते ? हे सांगत असतां शंकराची अशी
दशा झाली होती:—

श्लोक.

सांगे अद्भुत तच्चरित्र गिरिजे,
तेव्हां सरोमांच हो;
तेणें भस्म निघूनि जाडनि, दिसे
त्याचें वपू राउ हो;
तेणें वलित नेत्र तीन, भुंवया,
होतां शिरश्चंद्र तो
हालोनी पडतो गभे; चपलही
मौली हळू लागतो.

तो राजा हरिश्चंद्र आज येथे येणार आहे,
याकरितां शंकर आणि पार्वती हीं तो केव्हां
येतो झणून उत्सुक होऊन बसली आहेत.
तर आतां मीही भगवान् चंद्रशेखराचा
पूजाविधि आटोपून तयार होतो. (असें
मोलून निघून जातो.)

(हा प्रवेशक झाला.)

(तदनंतर चिंतायुक्त असा राजा येतो.)

राजा—

श्लोक.

देतां विप्रोत्तमाला वसुभूति गमलें
सौख्य माझ्या मनाला;
देवें वाटे परंतु स्पर्शानि न दिधली
दाक्षिणा दुःख त्याला.
तद्देहीं द्रव्य घेई न मज भिलवितां,
पातलो मी झणून

तो हा वाराणशीनें, झणनि न वसुधा
जसि—शंभूनिधान.

(दुःखितपणें मोठ्यानें उतासा टाकून) अहो,
हरहर !

श्लोक.

दारा, पुत्र, शरीर, तीन उरलीं
सर्वस्वही देउन;
आली वेळ; परंतु सदा न ढळो;
आहे मुनी कोपन;
ब्रह्मणें उपनष्ट जीवित न ये
त्यागावया.—त्याजला
साऱ्या शून्य दिशा—मुंचे न पुढती
कर्तव्य ते उयाजला.

(पुढें पाहून हर्षानें) हीच वाराणशी ? हे
भगवति वाराणशि ! तुला नमस्कार असो.
(विचार कलन आश्चर्यानें झणतो.) अहो,

दिंड्या.

शमश्रुतदमपालकें अशीं थोर
ब्रह्मचर्यादिक करानि तणें घोर,
नाशुनीयां तम सर्व अंतरांचें,
वांछितानी जें ब्रह्मनिष्ठ सांचें,
तेच येथें,

समय येतां मृत्युचा, ज्ञान सारें
शंभु कथितो जें खरें तारणारें.
प्राण जीवें त्यागितां पुन्हां त्यास
जन्म न घडे—सिद्धांत हाचि खास.

आणखी,

साक्या.

येथें जाती तुटुनी सारे
संसारचे निर्गड

अखिल जंतुंचे, मग ते अजले
जरिही भागी निविड.

ब्रम्ह्याचें शिर पशुपतिहस्तांतूनी
येथें पडलें,

विमुक्त होउनि त्या पापांतुनि
अविमुक्तनाम जडलें.

तेह्हांपासुनियां तो भगवान्
घेउनियां दयितेनें

राहे याच क्षेत्रां नित्यहि,
नाहीं तुला जयतेनें.

असो. आतां मुनींच्या ऋणांतून मुक्त
होण्यास काय उपाय करावा बरे ?
(चिंतायुक्त हांऊन)

दिंड्या.

काय जिंकोनी आजि कुबेराते
हिहनि आणूं सत्तरी मी घनाते ?
उयाचि लक्ष्मी नाशास सर्व गेली
काय त्याला जरि जयप्राप्ति घाली ?

दैन्य दावुनि याचिणें ब्राह्मणाते
सुलभ, तैमै ते नव्हे क्षत्रियाते.
द्रव्य वाणिज्यें मिले, परी कांहीं
अहो उरलें मजजवळि आजि नाहीं.

द्रव्य मिळवाया काळ फार लागे,
परि न फांवे तो मला दैवयोगें.

तर मी मंदभाग्य आतां काय करूं ?
(विचार करून हर्षानें) अहो, मी आतां

उपगीति.

विकुनीहि आपणाते
शाश्वत रक्षीन सत्प्रास.

लोकद्वयहि अरक्षित

जरि न रक्षीन मी त्यास.

(धैर्यानें) असो; तर आतां लांब वाट
चालून दमलेली देवी वस्तु रोहिताश्वास
घेऊन आली नाहीं, तोंच मी लौकर
पुढें जाऊन आपलें इच्छित साधितों.
(वर पाहून) काय, सूर्य अगदीं मध्यावर
आला ? पहा,

श्लोक.

तापे हा रवि तीव्र फार, गमतो
कीं हा स्फुरत्कौशिक;

संनापेहि सभोवती सरणि हे

माझे जणों चित्तक;

आली दीन अशा दशेस, पडली

खालीं तरुच्या दिसे

छाया, पाहुनि वाटनें विधिवशें

ही काय देवी बसे.

असो. हा अवाधि तर सरत आला. अथवा,
हरिश्चंद्रच सरत आला ह्मणावयाचा.
आतां मी मंदभाग्य काय करूं? हाय हाय!
(धाडकून घालून घेतो.) (पुनः एकाएकीं
उठून दुःखानें झणतो.) अरे दुराश्या हरि-
श्चंद्रा,

श्लोक.

संकल्पित प्रथम जी वचनें, तियेनें
विप्रोत्तमास दिधल्याविण दक्षिणेनें,
ब्रह्मस्वदग्ध आणि सत्यविनष्ट ऐसा
होऊनि जाशि वद् आजि, शठा, कुठेंसा ?

तर आतां बाजारांत जाऊन आपणास
विकतों. तो मुनि बहुधा येथें येऊन ठेंप-
ला असेल. (लौकर चालून एकांतीं बभा
राहतो.)

(तदनंतर कुद्ध झालेला कौशिक येतो.)

१. 'अविमुक्तेश्वर' हें काशीतील महादेवाचें
नांव.—२. ज्या क्षेत्रांत.

कौशिक—

श्लोक.

विद्या न प्राप्त होतां करतलगत त्या
जो समुत्पन्न झाला,
जिं स्त्रिगंधे नम्रतेनें परि खलचरितें
तींहिं संरोधिजेला,
वेगें तो कोपवन्ही हृदयिं जळतसे,
जात शांतीस नाहीं,
धारासेकेंकरुनी वरुनि वन, तसा
जाळि मातें सदाही.

(रोपानें झणतो.) अरे दुरात्म्या हरिश्रंद्रा,
श्लोक.

राज्यापासुनि ज्यापरी च्युत खरा
झालास तूं, त्यापरी
सत्यापासुनि जोंवरी न ढळशी,
दुष्टा अरे, तोंवरी—
पाहोनी तव दुर्नया, प्रखरही
उत्पन्न जो जाहला,
तो हा कोप मदीय जाण न कधीं
पावेल रे शांतिला.

(पाहून विस्मयानें) आं. काय हा दुरात्मा
प्राप्त झाला ? अथवा, महात्माच ! कांहीं
असो, मी जवळ जातो. (तेंस करून कोपानें)
कां रे, अद्यापि तूं मला दक्षिणा दिली नाहीस
अ !

राजा—(त्वरेनें) काय भगवान् कौशिक
प्राप्त झाले ? (जवळ जाऊन) भगवंता,
वंदन करितों.

कौ०—दुष्टा, धिक्कार असो तुला. अरे तूं
अजूनही अशीं पोकळ मधुर भाषणे
बोलून मला फसवूं पहातोस?

राजा—(कानांवर हात ठेवून) शिव शिव !

१. भावरून धरिला.

महाराज, हें काय बोलतां आपण? शांत
व्हा!

कौशि०—(क्रोध आलासें दाखवून) हा दुरा-
त्म्या, देण्याच्या नांवानें भोंपळ्याएवढें पूज्य,
असे असून फुकट तोंडानें गोडगोड बो-
लून मिथ्या पौरुषाचा आव घालणाऱ्या,
यांन ! यांन पहा,

श्लोक.

झाला पूर्ण असोनि सर्व भवधी
कां दक्षिणा नाणिशी ?
बाहेरुनिच मात्र गोड वचनें
तूं सर्वथा बोलशी !
“ देतो मी ” वदलास; देशि न परी;
तेणेंचि जो कोपला,
वेगें त्या मम आजि घोर बहु हा
शापाग्नि जालू तुला.

(शापदानार्थ हस्तांत पाणी घेतो.)

राजा.—(घाई घाईनें त्यांच्या पायावर मस्तक ठेवून)
महाराज, असा कोप करूं नये. शांत व्हा,
शांत व्हा.

आर्या.

जाई न सूर्य अस्ता
तों दिधली दक्षिणा तुझां नाहीं,
तरि शापार्ह वधार्हाहि,
मी भवदाधीन हा असें पाहीं.

तर कृपा करा महाराज, आपण पेठेंत
जाऊं.

कौ०—(शापाकरितां घेतलेलें पाणी टाकून देऊन)
बरे असो. तेथेंच जाऊन दे. तोंपर्यंत
मी आपला माध्यान्ह होम आटोपून
येतो.

(निघून जातो.)

राजा—(दुःखानें आपणाशीं)

आर्या.

लोकदूषा बुडवितें,

धिक ऋण परिणामघोर जीवांतें.

तो धन्य निन्ही लोकीं

जो न बधे क्रुद्धधनिकवदनातें.

(इकडे तिकडे फिरतो, व पुढें पाहून हर्षानें ह्मणतो.) काय हीच पैठ ? (मस्तकावर गवताचा भारा घेऊन धैर्यानें) अहो साधु लोकांनी,

आर्या.

कोण्याही कार्यानें

अन्य गती मज असे न—पाहूनी

मी आपणासि विक्रितो

लक्षसुवर्णासि आज घेऊनी.

तर कोणी तरी कृपा करून मला विकत घ्या. (आकाशाकडे पाहून) काय ह्मणतां आपण, “ त्वां हें दारुण कर्म कशाकरितां आरंभिलें ? ” असें ? महाराज, मला उगीच जास्ती कां बोलवितां ? हा जीव-लोक फार विचित्र आहे. (पुनः दुसरीकडे जाऊन “ कोण्याही ” इ० फिरून ह्मणतो) (आकाशाकडे पाहून) काय ह्मणतां ? “ तुझी शक्ति किती, तुझे कर्म कोणतें, व तुझे ज्ञान किती ? ” असें ? (किंचित् हलून)

श्लोक.

सांगेल जें स्वामि करीन ते तें,

चिन्ती न आणूनि विचारणें.

आज्ञा धन्याची न खलोचि देई

तो भृत्य उत्कृष्ट जगांत होई.

(ऐकलेंसें करून) काय ह्मणतां ? तूं मूल्य तर फारच बोलतोस. तर फिरून बोल. ” असें ? (खेदयुक्त होऊन) अहो साधुजनहो,

आर्हती क्षत्रिय पडलों. एकदा बोलल्यावर फिरून बोलणें आम्हांस माहित नाहीं. तर आपण जावें. (पुनः दुसरीकडे जाऊन “ कोण्या ही कार्यानें ” इ० फिरून ह्मणतो.)

(इतक्यांत पद्यांत शब्द होतो.)

अहो प्राणनाथ, अहो प्राणनाथ, आपण असे आपलेंच हित पहाणारे होऊं नका. पूर्वीं आपण मज मंदभागिनीला आपल्या सकल सुखाचा विभाग देत होतां, त्या मला आपण आतां दुःखाची विभागिनी करावयास कां वरें मागें पुढें पहातां ? महाराज, कृपा करून मलाही आज तुम्हां-प्रमाणें वागूं द्या. आपण पूर्वींचें प्रेम सर्व विसरून गेलां काय ?

राजा—(आश्चर्ययुक्त होऊन) अहो, देवी आली काय ? तर माझ्या मनाप्रमाणें झालें नाहीं !

(तदनंतर बालकासहवर्तमान दुःख पावलेली शैब्या घेते.)

शैब्या—(करुणायुक्त होऊन पहिल्याप्रमाणें बोलते. व हळूहळू पुढें घेऊन) आर्यांनो ! मज समयदासीला कोणी तरी अर्ध मूल्य देऊन मला विकत घ्याहो !

बालक—आर्यांनो ! मलाही विकत घ्या.

राजा—(दीर्घ आणि उष्ण निःश्वास टाकून आपणाशीं) हरहर !

श्लोक.

धारासिक्तनृणाग्रविंदुतरलां

संपात्तेनें त्यागिलें;

मित्रां सोडुनि, अश्रुदीनवदनां

लोकांस नाशवासिलें;

मी आतां ललनासुतां विक्रितसें;

तेणेहि जें पावलें

१. कराराप्रमाणें चालणारी दासी, २. स्त्री व पुत्र.

नाहीं भेद, गमे प्रला हृदय तें
वज्रें असें निर्मिलें.

शैब्या—(एकलेंसें करून) आर्यांनो, काय
ह्मणतां? “ तुझा समय कोणता? ” असें ?
तर सांगतें ऐकावें. परपुरुषसेवा आणि परो-
च्छिष्टभक्षण इतकें वर्ज करून बाकी सर्व
काम करावें असा माझा नियम आहे. (पुनः
एकलेंसें करून) काय ह्मणतां? “ तुझा असा
नियम आहे, तर तुला कोण विकत घेईल? ”
असें? महाराज, आपणास याशीं काय कर्त-
व्य आहे? आपण खुशाल चालतें व्हावें.
दुसरा कोणी तरी दीन जनावर दया कर-
णारा असा एकादा पुण्यशील ब्राह्मण म-
ला विकत घेईल.

(इतक्यांत बटूसहवर्तमान उपाध्याय येतो.)

उपाध्याय—वत्सा कौंडिन्या, बाजारामध्ये दासी
खरोखरीच विकावयास आणिली आहे!

बटु—गुरुजी, आपणास का मीं खोटें सां-
गितलें?

उपा०—बरें चल. तिकडेच जाऊं.

बटु—गुरुजी. जशी आपली आज्ञा. चलावें.

उपा०—(पुढें येतो व पाहून आश्चर्यानें)
अहो, कायहो या पेंढेची शोभा वर्णावी!

श्लोक.

वाटे मेरुवसुंधरा उतरली

येथें सुवर्णामुल्लें;

रत्नांहीं नवसिंधुवीचि गमते

जीचीं जळें उज्वळें;

हे उन्मत्त, यदीय बालजलदां—

ऐशीच कांतीं निळी,

ऐसे नांग-तिहींकरुनि गमते
ही काय विध्वस्थली ?

तसेंच,

श्लोक.

जे अर्थां जन, त्यांचिया सकलही
पूर्णां स्पृहा जी करी,

हां दिव्यें वसनें जिच्या विलसती
सखल्लवांच्या परी,

ऐशी कल्पलतेसमान हि वैणिग्-
वर्थी कशी शोभते.

कोणाचें मन ईस पाहुनि अहा !

चांचल्य ना पावतें ?

बटु—गुरुजी, ती पलीकडे पुष्कळ लोकांची
गदीं दिसत आहे, तेथेंच बहुधा ती अ-
रेल असा माझा तर्क वाहतो. (पुढें होऊन)
अहो भले गृहस्थानो, वाट सोडा ! वाट
सोडा!

उपा०—अहो, कायहो ही दाटी तरी?

शैब्या—(दुःखानें) अहो आर्यांनो, मज
समयदासीला कोणी तरी अर्धमूर्ख्य देऊन
विकत घ्याहो !

बालक—आर्यांनो, मलाही विकत घ्या.

उपा०—(पाहून आश्चर्यानें) हीच कायती
स्त्री! हे स्त्रिये, सांग तुझा नियम कोणता
वरें ?

शैब्या—परपुरुषसेवा आणि परोच्छिष्ट
भक्षण इतकें वर्ज करून बाकी सर्व काम
करावें असा माझा नियम आहे.

उपा०—(हर्ष पावून) तुझा नियम फार चांग-
ला आहे. तर याच नियमानें माझ्या
घरीं रहा. माझ्या स्त्रीला अग्नीच्या शुभ्र-

१. मेरु पर्वतावरील पुष्पा, अर्थात् माती. २.
समुद्राची लाट.

१. हची. २. वाण्यांचा अगर व्याजाच्याच
रस्ता, पेंढ.

षेकडे गुंतल्यामुळे घरांतील कामकाजाकडे लक्ष देण्यास फुरसत सांपडत नाही. या-करितां हें घे सुवर्ण !

शैध्या—(हर्षाने) हा मजवर अनुग्रहच झाला ! महाराज, जशी आपली आज्ञा.

उपा०—(तिजकडे फार वेळ पाहून विस्मयानें आपणाशीं) अहो,

श्लोक.

घेते ही मस्तकाच्या वरि पदर; मुखें
प्राप्त लज्जा निसर्ग;

नेत्रांतें पादकोटांवरि धरुनि, हळू
चालते ही स्वमार्ग;

मंदांहीं अक्षरांहीं मधुर वदतसे
ही मिता भाषणातें;

यांच्या योगें जनांला सुचवित अपुल्या
उच्च ऐशा कुलौतें.

(संचितपणें) अशा आकृतीला ही दशा, हें फार वाईट ! हिला अशी दशा कशांनें वरें आली असेल? असो; इलाच विचारावें. (उचडपणें) हे स्त्रिये, तुझा पति जिवंत आहे?

शैध्या—(मस्तक हालवून होय असें सुचविते.)

राजा—(निःश्वास टाकून आपणाशीं) जिवंत कशाचा ? हरहर ! जिवंत असतां स्त्रीची अशी दशा !

उपाध्याय—येथें कोठें जवळच आहे काय ?

शैध्या—(डोळ्यांत अश्रु आणून राजाकडे पहाते.)

उपा०—(पाहून विस्मयानें) हाच का हिचा भर्ता ? (त्याजकडे फार वेळ पाहून खेदानें) हरहर ! याचे

श्लोक.

बलीवर्दस्कंधांसम दिसति हे स्कंध सहज !
तसे याचे मत्तद्विरदकरपीनायत भुज !

अहो, याचें कैस पृथुलहि उरःस्थान दिसतें !
जणो हा शासील स्वयमपि गमे तीन जगते !

श्लोक.

चूडामणी शोभुनि जेथ राहे,

मालीवरो त्या तृणभार आहे !

अहा ! विधी जें प्रतिकूल होतो

नरास कां तें न मूर्खीस दे तो ?

(राजाजवळ जातो, व डोळ्यांत पाणी आणून)

हे महात्म्या पुरुषा, तूं मला आपल्या

दुःखाचा विभागी कर. तर सांग बरें,

त्वां हें कर्म कां आरंभिलें ?

राजा—(चिंतन करीत दुःखानें आपणाशीं)

या साधूच्या ह्मणण्याचा अवमान करणें हें

योग्य नव्हे. (उचडपणें) हे साधुपुरुषा, ही

कथा विस्तारानें सांगण्याचें हें स्थान नव्हे

व काळही नव्हे. तर ऐका, थोडक्यांत

सांगतो. मला ब्रह्मस्वाची पोडा झाल्यामुळे

मी या गोष्टीस आरंभ केला. महाराज, आतां

आपण मला आणखी बोलावयास लावूं नये.

उपा०—बरें, तर हें घे माझे धन.

राजा—(कानावर हात ठेवून) हे साधुपुरुषा,

ही वृत्ति ब्राह्मणांची पडली. ही आमच्यासा-

रख्यांस निश्चिद्ध आहे. ह्मणून, आपणास मज-

वर जर कृपा कर्तव्य असेल, तर जें कांहीं

देणें, तें मूल्यसंबंधानें द्यावें.

शैध्या—(त्वरेंनें उपाध्यायाजवळ जाऊन आणि

विनयानें हात जोडून) महाराज, पहिल्यानें

मी पुढें आलें आहे, तर माझा अतिक्रम

करूं नये. तस्मात् मजवर कृपा करा. मी

आपणांस शरण आहे.

उपा०—(डोळ्यांत पाणी आणून) हे साध्वि,

आर्या.

लक्षार्थ सुवर्ण तुझां
दोषांसांशोच म्यां दिलें आहे;
कदाचि विचार परस्पर,
जें युक्त दिसेल तें करा; ध्या हें.
(असें बोलून धन देतो.)

शैव्या—(तें घेऊन हर्षाने) आर्यपुत्राचा अ-
र्धा ऋणभार हलका शाला, तेणेंकरून
मी कृतार्थ झालें !

उपा०—(आपणाशीं) आतां या उभयतां-
चें दुःख पहात वसणें हें योग्य नव्हे.
(असें बोलून जाण्याची इच्छा दाखवितो.)

शैव्या—महाराज, मीं अजून आर्यपुत्राचें
वदन पुरतें पाहिलें नाहीं. याकरितां तें
पाहीं तोपर्यंत मूर्हतभर दम खावा.

उपा०—वरे, हा कौंडिन्य येथें उभा आहे.
(निवून जातो.)

शैव्या—(राजाच्या वस्त्रांत तें धन बांधिते.) म-
हाराज, मी या द्विजवराची दासी झालें,
याला आपलें अनुमत असावें.

राजा—(दुःखानें) हायहाय ! आपल्या बल-
वत्तर दैवासत्त हे आवडलें ! आतां निरा-
लें अनुमत कशाला पाहिजे ? (निदेंतें
आपणाशींच बोलतो, व आकाशाकडे पाहून)
हरहर ! हे हतविधे,

श्लोक.

आधीं देउनिपां प्रियेस मम या
राज्ञीस्थिती, मागुनी
अन्याच्या गृहिं लविनोस तिजला
तूं दासनेलागुनी !
हें झालें बघ कर्म कौंवि अदया !
चूडामणीतें जसें

स्थानभ्रष्ट करुनि हाय चरणीं

भूषा करावें, तसें !

(अधिक करुणायुक्त होऊन झणतो.) हायहाय !
दिडी.

मंदबुद्धी हतभाग्य मी—अशानें
आजि केव्या सुतदारविक्रयानें
निवृत्तकर्माचा डाग रविकुलाला
लावुनीयां मळविलें तन्मुखाला.
(कष्टानें दुःख आवरून मोठ्यानें) प्रिये,
श्लोक.

या ब्राह्मणानें सहशिष्य सेवीं;
तस्त्रीवरि प्रेम सदैव ठेवीं;
प्राणांस रक्षुनि गुला जपवें;
सांगेल जें जें विधि तें करावें !

शैव्या—जशी आर्यपुत्राची आज्ञा.

(जाऊं लागते व राजाकडे पाहून दुःख वावते.)

बटु—(रागानें) चल चल, वाई, लवकर चल !
आमचे गुरूजी दूर गेले असतील.

शैव्या—(नव्हतेनें) हे बटो, मी आर्यपुत्राचें
मुख पोटभर पाहून घेतें, तोपर्यंत अंमळ
दम खा.

राजा—(दुःखानें) प्रिये, आतां पुरे ! ब्राह्मणा-
चा खोळंबा होतो !

शैव्या—(राजाकडे पहात पहात हळूहळू चालूं जागते.)
बालक—वावा, आई कोठें चालली ?

राजा—(खेदानें) बाळा ! सार्वभौम राजाच्या
राणीस दासीत्व प्राप्त झालें असतां जेथें
जावें लागत आहे, तेथें !

बालक—हे बटो, तूं माझ्या आईला कोणीकडे
नंऊ पहातोस ? (तिचा पदर धरितो.)

बटु—(रागानें) कारव्या, चल हो पत्नीकडे ! (त्यास
ढकलून देतो.)

बालक—(ओंठ रक्तबंबाळ होऊन आईबापांकडे

पहातो. त्यास पाहून त्या दोषांच्या डोळ्यांतून
अश्रु चालतात.)

राजा—हे ब्राह्मणा, या लहान बालकाचा काय
बैरे अपराध ? तर असे करणें तुझांला
योग्य नव्हे. (बालकास उठवून व त्याचें
मस्तक हुंगून आळिंगन देऊन दुःखानें.)

श्लोक.*

वत्सा ! शोकभरें स्फुरे अधर हा

ऐसा जरी राहशी,

बाळा ! कां तरि निर्दया अघवता

माझ्या मुखा पाहशी ?

देवा ! ज्या पिशिताशनांस नसती

बळें तयांचीं प्रिय,

त्यांही आवडती खगांग वनिता

चित्तमधें अक्षय !

तर मज चांडाळामागून कशास येतोस ?

आपल्या आईच्या मागेच जा.

* या ठिकाणीं मूळांत.

किं वत्स मन्युभरविस्फुरिताधरोष्ठः

पापस्य पश्यासि मुखं मम निर्वृणस्य ।

येषां प्रिया न शिशवः पिशिताशनानां

तेषामपि प्रियतमा वनिता तिरश्चां ॥

हा श्लोक आहे, त्यांतील पूर्वाभाचा उच्चरार्थाशीं
बरोबर संबंध लौकर लक्षांत येत नाही. हरिश्चंद्रास
आपल्या पुत्रावर प्रेम दाखवितां येईनासें झाल्यामुळे
त्याचें आणि मांसाहारी पक्ष्यांचें साम्य झालें, पण तसें
झणावें तर त्यास त्या पक्ष्यांप्रमाणें स्त्रीप्रेम तरी अ-
सावयास पाहिजे होतें; परंतु प्रस्तुत प्रसंगीं त्यानें
स्त्रीचाही त्याग केल्यामुळे तो त्या मांसाहारी पक्ष्यांहून
अधिक निर्दयी व पातकी ठरला, तेव्हां त्याचे हातून
पुत्राचें रक्षण होणें दूरच राहिलें हे उबड आहे, असा
अर्थ पुढील दोन वाक्यांच्या संगतीवरून असावासा
वाटतो; पण तो एकदम लक्षांत येण्याजोगा नस-
ल्यामुळे तितका रसभंग होतो, त्यापुढें इलाज नाही.
वस्तुतः आतां सांगितला हाच जर मूळ कवीचा
इष्ट अर्थ असेल, तर तद्द्व्योक्तक आणखी काहीं तरी
जास्ती मजकूर कवितेत असावयास पाहिजे होता.

शैब्या—आर्धपुत्रा ! मज मंदभागिनीकरितां
शोक करून त्या महर्षीच्या कार्यास कां बैरे
व्यथय आणितां ?

(असें झणून बालकास घेऊन चालूं लागते.)

बालक—बाबा ! माझे रक्षण कर ! रक्षण कर !

(शैब्या, बालक व बटु निघून जातात.)

राजा—(फार वेळ पाहून) हायहाय ! मी हतभाग्य
बुडालो ! (असें झणून अंग धरणीवर टाकितो.)

(इतक्यांत कौशिक येतो.)

कौशिक—कारे ! अजूनही माझ्या दक्षिणेचें
सुवर्ण त्वां मिळविले नाही ?

राजा—(ऐकून त्वरेनें उठतो) भगवंता, हे अर्थ तर
ध्या.

कौ०—अरे ! मला अर्ध्याची गरज नाही. जर
तुझ्या मनांत दक्षिणा अवश्य देणें असेल,
तर बाकी न ठेवितां एकदम सगळीच दे.

(इतक्यांत पडद्यांत शब्द होतो.)

हे ब्राह्मणा !

आर्या.

धिकू तप ! धिगू व्रत ! धिगधिगू !

ज्ञान तुझे ! धिगू बहुश्रुतहि सारें !

नेशि हरिश्चंद्र नृपा !

कारण कीं तूं अशा दशेला रे !

कौ०—(ऐकून क्रोधानें) आः—कोणहो हे

माझे “धिकू” या शब्दानें निंदा करि-

तात ? (वर पाहून) आं हे विमानसंचारी

विश्वेदेव माझे निंदा करितात काय ?

(क्रोधयुक्त होऊन शाप देण्याकरितां कमंडळूतील

पाणी हातांत घेऊन) अरेरे ! मूर्खानो ! अहो क्षुद्र

क्षत्रियाचा पक्षपात करणारे हो ! ऐका.

(शाप देतो.)

१. विद्यासंपन्नता.

आर्या.

तुझा पांचजणांचें

क्षत्रिययोर्नीत जन्म होईल.

त्या योर्नीतहि तुमच्या

द्रौणि ब्राह्मण सुतांस मारील.

(पुनः वर पाहून हर्षानें) काय एकूण यांची अशी स्थिति झाली ?

श्लोक.

अस्मदृष्टवपातभीतीस्तव डळमळती

घोर घंटा; तयांहीं

कोंडे आकाश; पावे स्वलन बहु तया-

माजि हें यान, पाहीं,

त्यापासुनी भडाडां सुरगण पडती

हे अधीवक्त खालीं !

घांसे केयूरकोटी ध्वजपट्टे, गळती

त्यामुळें कुंडळाली !

राजा—(वर पाहून भयानें) अहो, कायहो हा तपाचा प्रभाव ! तेव्हां या प्रभावापुढें हरिश्चंद्राला केश झाल्यास नवल कशाचें ? भगवन् ! आपण भलतेंच मनांत आणूं नये.

साख्या.

भार्यापुत्रां विकुनि मिळविलें

मुनींद्र ! या द्रव्यातें,

देतो अपणा, रूपा मजवरी

करोनि ध्यावें यानें.

उरल्या द्रव्यासाठीं मजला

चांडालकरीं अपुला

विक्रम करणें भाग पडोही

तरि मी राजी त्याला !

कौ०—(क्रोधानें) हां ! अधै नाही घेणार. समळेंच दे.

राजा—(अहो साधु लोकांनो, कोण्याही कार्यानें इ० पुन्हां बेलतो.)

(तदनंतर चांडालवेष धारण करणारा धर्म सेवकांसहवर्तमान येतो.)

धर्म—(आपणाशीं)

श्लोक.

मी पाळितों सकल हीं भुवनें, तयातें संरक्षितें सतत सत्य, तसेचि मातें, तें सत्य वास करितें किति या नृपाळीं, हें पाहण्या अधम जातिच आदरीली !

(फार वेळ ध्यान लावून आश्रवांनें) अहो, मी समाधि लावून पहात बसलों होतो, परंतु या हरिश्चंद्र राजर्षीप्रमाणें मला कोणीही आढळला नाही. असो. आतां याजवळ जातो. (चालूं लागतो व उघडपणें) अरे सारभेयका, तूं द्रव्याची पेटा बरोबर घेतलीस ?

सेवक—घेतली. पण धनीसाहेब, इतक्या पैशाचें काय करावचें आहे ? दारू प्यायची आहे होय ?

धर्म—अरे, तुला त्याशीं काय कर्तव्य आहे ? (इकडे तिकडे फिरतो.)

राजा—(पहिल्याप्रमाणें बोलतो.) (चोंहीकडे पाहून दुःखानें) अहो, मज मंदभाग्यास कोणीच विकत घेत नाही ! हाय हाय ! घात झाला ! घात झाला !

(मूर्धंत होऊन पडतो.)

धर्म—(ऐकून व पाहून आपणाशीं) काय हा महासत्वधीर राजा मूर्च्छा येऊन पडला आहे ? असो; आतां असें करावें. (त्वरेनें जवळ जाऊन मोठ्यानें) अरे, ऊठ ऊठ,

१. द्राणुत्र अश्रव्यामा. २. दृक्पात झ० दृष्टीस पडण. ३. मुकुटांच्या कोटी. ४. (कर्ण) कुंडलांचा समुदाय.

मी तुला विकत घेतो. हे घे तूं मागितल्या-
प्रमाणें सुवर्ण !

राजा—(हर्षानें उठून) हे साधुपुरुषा, वा
वा कोठें आहे तें सुवर्ण ! (त्याकडे पाहून
विवाद पावून) तूं मला विकत घेणार काय?

धर्म—होय, मी तुला विकत घेण्याकरितां आ-
लो आहे !

राजा—तर तूं कोण आहेस ?

धर्म—

श्लोक.

सर्व श्मशानप्रभुता मदीया;
गुलमस्थलींचा अधिकारही या;
वध्वस्थलीं सर्व मदीय सत्ता;
मी होय चांडालपती श्मशानां.

राजा—(अत्यंत दुःखानें एकीकडे सरून कौशिकाच्या
पार्श्या पडतो.) भगवंता, प्रसन्न व्हावें,
प्रसन्न व्हावें.

आर्या.

होउनिहि दास तुमचा

मजला ऋणमुक्तता असोचि बरी,

चांडालदासता नाचि

पाहिलि वा ऐकिली कधीहि तरी !

कौ०—मूर्खा, धिक्कार असो तुला ! अरे,
तपस्वीलोक हें स्वतांच दास असतात,
तर तुला दास ठेवून मला काय उपयोग ?

राजा—(हात जोडून) महाराज, आपण
सांगाल, तें मी करीन.

कौ०—एका हो, सकल देवांनो, हा काय
बोलतो तें ! (त्यास झणतो) मी सांगिन तसें
करशील ?

राजा—करीन महाराज !

कौ०—असें जर आहे, तर हा मनुष्य तुला

मागत आहे, याजपार्शीच आपणाला विकून
माझी दक्षिणा मला दे पाहूं ?

राजा—(दुःखानें आपणाशीं) हायहाय ! आतां
येथें खुंटला उपाय ! (उपडपणें) भग-
वंता, जशी आपली आज्ञा. (चांडालाकडे
घेऊन) हे स्वजातिश्रेष्ठा, तुझी मला वि-
कत ध्या, पण कृपा करून मला माझ्या
नियमाप्रमाणें चालूं द्या.

धर्म—तुझा नियम काय आहे ?

राजा—ऐकावें.

श्लोक.

भिक्षान्न खाऊनि दुरी वसेन;
रथ्यांवरालागुनि पांघरें;
सांगेल जें स्वाभि करीन तें तें;
चिंत्तीं न आणीन विचारणेतें.

धर्म—(स्तोत्रानें) अरे, तुझा नियम फार चा-
ंगला आहे. तर कांहीं चिंता नाही. हे घे
सुवर्ण. (असें बोलून धन दुकून देतो.)

राजा—(तें घेऊन हर्षानें)

आर्या.

ऋणमुक्त जाहलों मी;

विप्रें मज शापिलें नसे; ढळलें

नाचि सत्य; बरें वाटे

चांडालाचेंहि दास्य जरि वरिलें.

(कौशिकाजवळ घेऊन नमस्करणें) भगवंता, हे
आपलें संपूर्ण द्रव्य ध्यावें.

कौ०—(लज्जा पावून) अरे, देशील.

राजा—हे ध्यावें, महाराज.

कौ०—(तें घेऊन आपणाशीं) असो, आतां
उगोच ओढून कशास धरावें ? तर जावें.
(असें बोलून लज्जायुक्त होऊन जाऊं लागतो.)

राजा—(नमस्करणें हात जोडून) भगवंता, मी

आपणास खोळंबून धरिले, याची क्षमा करावी.

कौ०—जा. क्षमा केली. (निघून जातो.)

राजा—(चांडालाजवळ जातो.) हे स्वजातिश्रेष्ठा, (असें अर्घ्य घालून हाताने तोंड दाबून धरतो) स्वामी, आज्ञा करावी. या दासाने काय काम करावे ?

धर्म—(हर्ष पावून आपणाशी) पूर्वी पाहिले नाही, किंवा ऐकलेही नाही, असें कांहीं तुला सांगतो. (उघडपणे) अरे, दक्षिण स्मशानांत जाऊन, व अहोरात्र जागून मेलेल्या मनुष्यांच्या अंगावरचें वस्त्र घेत जा ! आतां मीही आपल्या घरीं जातो.

राजा—जशी स्वामीची आज्ञा.

(सर्व निघून जातात.)

अंक ४ था.

पात्रें.

दोन चांडाल .... धर्माचे सेवक.

हरिश्चंद्र (राजा) .... अयोध्याधीश.

धर्म .... कापालिकरूपी.

विद्या .... { उत्पत्ति, स्थिति, लय
करणाच्या शक्ति.

वेताळ .... धर्माचा सेवक.

(तदनंतर पुढें चिंता पावलेला राजा व मागून दोन चांडाल, असे वेताळ.)

दोघे चांडाल—अहो आर्यांनो, दूर व्हा दूर-व्हा. हा पुरुष वध्य नव्हे, तर येथे काय पहातां ? (कान देऊन ऐकलेसें करून) काय ह्मणतां, “हा मनुष्य कोण, व यास तुझी कोठें नेत आहां” असें ? ऐका. या हतभाग्यानें आमच्या स्वामीपासून पुष्कळ सुवर्ण घेतले व त्यांचा दास बनला आहे, यांकरितां दक्षिण स्मशान रक्षण करण्याक-

रितां यास आहीं तिकडेच घेऊन जात आहों.

राजा—(निःश्वास टाकून आपणाशी) हाय हाय ! माझी दुःखपरंपरा उत्तरोत्तर अधिकाधिक दारुण असून तिचा शेंवट दिसत नाही ! हीच पहाता माझी स्थिति काय झाली आहे ती ?

श्लोक.

सदा दास्य चांडालगेहीं करावें;
स्मशानीं महा घोर ऐशा रहावें;
मृताच्या हरावें सदा कंबलातें;
न हें संकटीं शांत कीं दैव होतें !

दुःखाआड दुःखें असतात असें जें कोणी हटले आहे, तें खरें आहे. कारण एकदांची दक्षिणा देऊन ऋणमुक्त झालों, ती लागलाच हा शोक मला पीडा देऊं लागला ! (विव्हाड होऊन)

श्लोक.

ज्यांचा बांधव एक मी मम अशा
साऱ्या अनाथा प्रजा;
माझे वत्सल बंधु; भृत्य मम ते
थारा नसे ज्यां दुजा;
तान्हे बालक; त्या धंरासुरगृही
दासी अशी मत्प्रिया;
यांसाठीं रडूं ? कीं स्वतांचि बनलों
चांडालभोजी तयां ?

(स्मरण झालेसें करून खेदानें) अहो,

श्लोक.

युक्तीनें कवण्याहि दारुण असा
जो का तेंपोऽप्रापति,

१. ब्राह्मणाच्या घरीं. २. चांडालाचा सेवक.
३. त्या (साठीं रडूं ?) असा भावार्थ. ४. तपः
ज्ञ० तप, त्याचा ‘ अप्रापति ’ ज्ञ० समुद्र.

स्याते देउनि दक्षिणा सुमुनिने
मी निर्ऋणी निश्चिती
झालों, पाहुनि तेधवां भुडवरी
तें बाल शोकाकुल,
तो दुःखव्रण शोक देत मजला
चिर्त्तां वसे निश्चल!

दो०चं०—(पुन्हा पहिल्याप्रमाणें बोलतात.)

राजा—(चिंतन करून खेदानें आपणाशीं)
हायहाय ! आतां याची आठवण झाली
झणजे फार वाईट वाटते !
साक्या.

गुरुभक्तीनें ब्राह्मण कोपें
खरा कराया लागे,
रडत पदर तें बाल धरी त्या
हाणुनि केले मागें.
अभू नयनीं दाटुनि झाले
डोळे जड बहु जेव्हां,
कशि तरि पाही प्रिया मजकडे
दीनमुखी ते तेव्हां !
(शोकांनं झणतो.) हायहाय मे प्रिये !
श्लोक.

जरिहि रविकुलाची तूं बधू योग्य ऐशी,
जरि विमल शशीच्या तूं कुलीं जन्म घेशी,
तरि सम सुतनू, तूं आहुतीच्या घृताच्या
वारिशि मज कशीगे भस्मराशीस सांच्या?
तसेंच, हे राजकन्ये,

श्लोक.

जों का नवीन कुसुमें नवमल्लिकेशीं,
तूं श्रांत होशि रचितां, सखि, माला त्यांची !
ज्या किंकरी—असति योग्य तयांस ऐशीं
कर्म, तवापरिचितें, करिशील कैशीं ?
दो० चां०—अरे, येथून दक्षिण स्मशान फार
लांब नाहीं. पाकरितां लौकर चरु.

राजा—(पाहून धर्यानें) अहो, तें स्मशान हेंच
का ! येथें तर,

श्लोक.

आकाशांत चढोनि उंच, अभितें
हे मंडले घेउनी,
पुच्छाप्रां उभवूनि, पक्षतिपुटां
सुस्तब्ध विस्तारुनी,
येती खालति गृध्र; घालति मुखें
मांसीं शवांच्या; गळे
लाला, घर्भ; तिहींमुखें सकलही
ही चंचु यांची मळे!

(पडद्यांत गळवला ऐकूं येतो.)

राजा—(कान देऊन ऐकतो, व पुढें पाहून)
अहो, कायहो भयंकर वीभत्स व हें
स्मशान तरी ?

श्लोक.

कूरांकंदांमुखें जे अशिवद पटहो-
रावसे भासताती,
त्या शब्दांचे शिवांच्या प्रतिरेव उठती,
जे श्रैवां त्रास देनी !
मैलेल्यांच्या करोत्या फुटति शिखिर्वशें !
तत्पुटांच्या दरींत
जो मेंदू, सिक्त तेणें जटिलशिख असे
अग्नि हे होनि तृप्त !

(पुढें पाहून) वाहवा ! हें पाहणें वीभत्स
खरें, परंतु स्पृहणीय आहे. (प्रेतास झणतो.)
हे भद्रकुणपा. तूं धन्य खरा, कीं सर्वभ-
क्षक श्वापदे तुजवर यथेष्ट व मोठ्या प्रीतीनें
उपजीवन करित आहेत. पहा,

१. कूर झ० भयंकर, आकंद झ० आरोळ्या.

२. अभंगळ नगाच्याचे ध्वनि. ३. कोल्हांच्या.

४. प्रतिध्वनि. ५. कानांस. ६. अग्नीमुखें. ७.

जटातुल्य जाळा ज्यांच्या असे,

दिज्या.

पाय देवोनी वरी मस्तकाच्या
अक्षिमुद्रा फोडितो काक सांच्या !
अग्ररसना बाजूस लोलने हे,
ग्रास त्याचा ती शिवा करूं पाहे !
श्वान आणक हा गृध्र गूढ देहा
तुझ्या करिताती छिन्नाभिन्न पाहा!
अरे कृणपा, श्वापदे होंच सारीं
तुझ्यावरती विहरती स्पृहाचारी.
अहो, काय हो शरीराची निःसारता वर्णावी!

श्लोक.

तों नेत्रें; त्या भुवर्हाही; वदन, उरहि तें;
मध्यही त्यापरी तें;—
हीं तों सारींहि मेध्वेतर-रुधिर-वसा-
मांस लाला स्थि-युक्तें!
भीती भीळंस, लज्जा चिर उपजविती
ज्ञानवन्मानसार्ते !—
धुद्राहंभावयोगें विपयिजन कसे
लोभती मूढ त्यातें!

एक चांडाल—(पुढें पाहून) अरे, ही पहा, उंच
तरुशिखरावर वास करणारी अशी चंडका-
त्यायनी देवी, हिला आपण नमस्कार करूं.

दुसरा चां०—ठीक आहे.

दो० चां०—(नमस्कार करून झणतात.)

पद.*

देवी,—राख मला २
माझें नमन ग तुला ॥ देवी० ॥ धु०
दैत्य—चंडासुर २
मांजला;—पृथ्वीवर २

१. भुंवया अमंगळ.

* या पदाच्या ज्या ओळींत—अशी रेव आली
आहे त्यातील—या रेवेच्या पुढची अक्षरें पद गातांना
दोन वेळा झुगावीं लागतात.

त्याचं तोडुन् शिर
केलं सुखि जग ॥ देवी० ॥ १ ॥

महिषा—सुर दांडगा २

होता—जसा लांडगा २

भेदुन् त्याचं अंग गा

केलं सुखि जग ॥ देवी० ॥ २ ॥

तुझ नांव—कात्यायनी २

हान्ति का—तडू नेसुनी २

तुंच सांवाचे कामिनी

केलं सुखि जग ॥ देवी० ॥ ३ ॥

राजा—(चोहोकडे पाहून विस्मयानें) अहो,
कात्यायनीच्या बीभस्त उपचारांची सीमा
झाली !

आर्या.

मेलेल्या गोमहिषी—
तत्कंठांच्या जयांवरी माला,

घंटा लोवति रेशा,

यष्टंकार श्रुतीस दे भीला !

देवीद्विस्तंभर्त्सी

रक्तांचीं पांच काढिलीं असती

बोटें, तेथें खाया

वलितें बहु काकपंक्तिही जडती !

(नमस्कार करून हात जोडून झणतो.)

आर्या.

भगवति, चंडि प्रेते,

प्रेतविमानप्रिये, लसत्प्रेते,

प्रेतास्थिरौद्ररूपे,

प्रेताशिनि, भैरवी, नमन तूतें.

(पडद्यांत गळबळ्या होतो.)

राजा—(ऐकून) नाना दिशांकडे भ्रमण
करणारे पत्नी आपल्या घरच्यांत येण्याक-
रितां त्वरा करित आहेत, व यामुळें सं-

१. कानास. २. भीतांला. ३. देवीचा वृक्ष.

ध्याकाल झाली हें सुचवितात, यांचा
केवढाहो हा कलकलाट ऐकूं येतो !
(पश्चिम दिशेकडे पाहून) देवाचा फेरा चु-
कविणें कोणालाही घडत नाही ! पहा,

श्लोक.

आकाशांगण जें, त्यांत विलसे
जो नित्य दीपाअसा;
जोका चंचळ कालसर्पशिरिंचा
भासे मणी कां तसा;
वाटे जो क्षण 'वाडवानल दुजा
हा कायहो ?' यापरी;
झाला विव्हल फार तो ह्यणवुनी
जातो रवी सागरीं.

(आसपास पाहून विस्मयांन)

साक्या.

कापालिकसम काल पहा हा
हें संपूर्णहिं जगत
निजललितें श्मशान केवळ
मानितसे हृदयांत.
पाहुनि संध्यासमयिं नभोतरिं
वर्ण शोणं जो दिसतो,
त्यालागुनियां वध्यजनांच्या
रुधिरापरि मानीतो.
सायंकाश्रीं सूर्यविंब जें
दावी मंदस्वातें,
चित्तेमधिल हा असे निखारा
ऐसें मानी त्यातें.
आकाशांगणिं दिसति पसरलीं
नक्षत्रें जीं अमित
मनुष्यास्थिच्या रूपें केवळ
त्यातें मानुनि घेत.

उज्ज्वल इंद्रु दिखूं लागतां
नृकरंकरं तथा मानी,
नक्तंचर जे, राक्षसादि ते,
ऐसें हृदयीं आणीं.
तसाचि झाला पाहुनि जगतीं
प्रसार तिमिरचयाचा,
त्यास मानी महाधूम हा
असे पसरला सांचा.

दोघे चां०—(पुढें पाहून)

अभंग.

वध्यस्थाना वध्य जैसा
जातो सूर्य अस्ता तैसा.
आला संघात तमाचा
जणों चांडाल हा सांचा.

राजा—(चोर्हीकडे पाहून थक होऊन) अहो, का-
यहो हे श्मशानतर आतां गंभीर व भीषण
दिसतात !

श्लोक.

वृक्षांचिया उडुनियां विवरीं वसोनी
घूस्कार शब्द करिती घुबडें मुखानीं;
हे गृध्र हालवुनि पक्षिंति मांडिताती
गोंगाट थोर, तरुच्या शिखरींच ठेती.
जो टांगिला कुणेंप जीणें भुजा तरुच्या,
गंधास घेउनि पहा घन तद्वसांच्या,
ज्वालासमूहचि वमूनिहि फेरे ऐसे
हे फेळतांस करिती अतिघोर कैसे !

एक चां०—(दुसऱ्यास) अरे, या दक्षिण श्मशा-
नांत अनेक भुतें, वेताळ, यांचा संचार
आहे; तर चल, लवकर जाऊं.

दु० चां०—ठीक आहे.

दो० चां०—(मोठ्याने) अरे तुला स्वामीने
आज्ञा केली आहे, त्याप्रमाणे त्वां या इम-
शानांत फिरत जावें, आणि अहोरात्र
जागे राहून आज्ञेप्रमाणे वागावें.

राजा—(हषानें) मी स्वामीच्या आज्ञेप्रमाणे
वागेन.

(पडद्यांत गळबला होतो.)

दो० चां०—(भय पावतात.) अरेरे ! भुतें उठूं
लागलीं वाटतें. तर आतां लैकर धांवत
जाऊं. (निघून जातात.)

राजा—(धीरानें इकडे तिकडे फिरून पाहून) अ-
हो, काय हो या प्रेतांचीं बीभत्स स्वरूपें हीं!

घनाक्षरी.

अहो जशां का कूपें जीर्ण,
तेशीं यांचीं नयनें दोन;
शिरा बारिक तिहीं भीषण,
नासा अति दीर्घा.
यांच्या दंतांचा संहार,
दिसतो कैसा कुटिलचि फार,
तेशीं यांचीं वदनें क्रूर
भयंकरें दिसती.

नाडीजंघा तरुगणकुहरे,
उदरें त्यांचीं अति गंभीरें
तयांत दाट स्नायू सारे
वर खालीं दिसती.

(कौतुकानें पाहून) कायहो ही पिशाचांची
विलक्षण क्रीडा तरी !

घनाक्षरी.

पहा एकजण दुःखापासून,
रुधिर मिष्टतम आणिक घन,
पात्र पिण्याचें तें लपवून

प्यावयास लागे.

तो असतां त्या रक्ता पीत,
त्याच्या तोंडांतुनियां गळत,
ड्वलडिजव्ह दुसरा त्याप्रत,
चाटाया लागे.

तेथुनि पडलें भूमीवरी,
त्यातें दुसरा कोणी तरी
जिव्हा लांबवुनीयां भारी,
चाटि अतिप्रेमें.

(कौतुकानें पाहून व किंचित् हांसून)
अहो काय सांगावें ! मूर्ख लोकांच्या कल-
हाप्रमाणें ही यातुधानांची क्रीडा आहे, तरी
तीतही एक तऱ्हेची गोडी आहे. पहा,
श्लोक.

चेष्टा फार मृदू तशाच मधुरा
त्या अंगभावां अहो
जेथें दर्शावित्ती, असा कुणिकडे
तो रम्य संभोग हो !
उल्काकांतिस वाहती प्रलयिंच्या
जे एकमेकांकडे
पाहातांचि, कटाक्ष धेंसुर असे
हे सर्व कोणीकडे !

दंष्ट्रा जुळोनि जवळी शुचि नीघताहे,
हा काय चुंबनविधी न कळेचि आहे !
आलिंगितां घन, अहो, जुळलीं हेदें तीं
जीं अस्थिपंजरविनिर्मित, नाद वीती.
(किलस घेऊन पाहून) धिक्कार असो याला.
अहो हें तर फारच बीभत्स !

आर्या.

हातामध्ये घेउन
लांब असें हाड, ने चिताग्रीत

घालूनी अडकतुनी
त्यांत, नरमस्तकाप्रति प्रेत
काढुनियां बाहेरी,
अग्निमुळे तें तळे स्रणुनि पाहा!
मोठयानें घालुनियां
फुंकर त्यांलागुनी विजवितो हा !
लागुनि तृषा भयंकर
वदनानें घांसही करी त्याचा;
भाजे तोंड स्रणूनी
लागे हा ओरडावया सांजा.

(स्मरण झालेंतें करून) पुरे पुरे या भूतद-
र्शनाचें कौतुक. आतां स्वामींनीं आज्ञा केली
आहे, तीप्रमाणें श्मशानांत चोहींकडे फिर-
तो. (कांहींसा पुढें येतो, व पाहून) अहो,
काळोख्या रात्रीची गंभीरता काय सांगावी!

श्लोक.

मुष्टिग्राह्य असें दिशांस तम हें
सर्वत्र झांकीतसे;
मार्गी पाय चुके मदीय विषर्भी;
दकू निष्फला होतसे;
धारापातविभिन्नपर्वतदृषद्-
वर्णांस जो लोपवी,
तो आतां मर्शि नीलिमा भ्रणुल्या
एकैव्यतेलार्गि वी.

असो मोठयानें हांक मारावी. अहो,
कोण आहे हो येथें ? आमचा स्वामी जो
श्मशानाधिपति त्याची आज्ञा ऐका.

आर्या.

दिधन्याविण मृतकंबल,
किंवा मजलागुनी न जाणवितां,

१. पावसाच्या धारांनीं फुटलेल्या पर्वतशिलेच्या
वर्णांस. २. निळेपणा.

कोणीही न कराव्या
क्रिया श्मशानांत ज्या असति उचिता.
तर आजपासून

श्लोक.

जनांनीं वागावें सतनहि असें निश्चितमतें;
कर्धी भर्त्राज्ञातिक्रमण मज सोसेल नचिं तें;
समब्रह्मा, शक्रानिल, वरुण, यांच्याहि असला,
तयार्शीही घोडा तरि भुज मदीय क्षम भला.

काय कोणीच हांक देत नाही ? असो,
दुसरीकडे जाऊन हांक मारितों. (इकडे
तिकडे फिरून) अहो, कोण आहेहो येथें ?

(पडद्यांत शब्द होतो.)

अहो, मी आहे, मी आहे.

राजा—(धैर्यानें) कोणी ओदिली खरी. असो;
आतां हा शब्द जिकडून आला तिकडे
जाऊन कोण आहे वगैरे चौकशी करितों.
(कांहीं पुढें जातो, व पडद्याकडे पाहून विस्मयानें)
अहो, हा कोण असावा वों ?

श्लोक.

अंगीं चर्तुनि भस्म जो धरितसे
खट्टा निजांगावरी;
भूषा ह्याहि नरास्थि; उज्वल तिहीं
जो रम्य कांती वरी;
हस्तामाजी कपालभार; नृकेरं-
कार्ते शिरां वाहतो;
हा साक्षात् मज भूतनाथ दुसरा
ऐसा मनीं भासतो.

(तदनंतर कापालिकवेश धारण करणारा धर्म येतो.)
धर्म—अहो, मी आहे, मी आहे.

श्लोक.

भिक्षावृत्ति खरी, परी न करितों
कोणास मी याचना,

१. बाज, साटळें. २. मागसाच्या हाडाची
करटी. ३. सांब.

भ्यां पंचैन्द्रियशक्तिं त्रिकुनि दिलें
शांतत्व माइया मना;
हें संसार महाश्मशान अवघें
मी यास उलंघुनी,
आतां या वसतो श्मशानि; न गमे
बीभत्स हें मन्मनीं.

(चिंतन करून) भगवान् शंकर महाव्रतां-
स्यै आचरण करीत असे हें योग्यच आहे.
इच्छाचाण्यांची सिद्धि ती हीच ! तरी
पण,

दिंडी.

भैक्ष्य त्यांचेही असे एकवार;
समाधीही होतसे दुर्निवार;
तशी त्यांचीही क्रिया होय पूर्ण;
तरी आत्म्याचें ऐक्य हो कठीण.

(चोहोंकडे पाहून सांशकपणें आपणाशीं)
श्लोक.

मी पाळितों सकल हीं भुवनें. तयांतें
संरक्षितें सतत सत्य, तसेंचि मातें.
तत्सत्यवास नृपिं या किति हें बघाया
मीं मांडिलेंचि अजि वेशपरिग्रहा या.

(चिंतन करून आश्चर्यानें आपणाशीं) दुःखा-
मागून दुःखें पाठीस लागलीं असतांही
त्यांविषयीं शोक न करणाऱ्या या हरिश्चंद्र
राजर्षांचें चरित्र आश्चर्यकारक खरें !
अथवा, आश्चर्यकारक कशाचें ? ही महा-
भ्यांची प्रकृतिच पडली ! कशावरून, तर—
श्लोक.

असे नेमापिलें सुखहि अथवा दुःख जगतीं !
विवेगत्यागानें सकल सुखदुःखें मिसळती ,
जिनें दुःखें दुःखें न गमति, सुखें वा सुखकरें,
महत्त्वेतो वृत्ती सतत जय पावे अशि, खरें !
असो. आतां या राजाजवळच जातो.

(पुढें वेतो व पाहून स्तुतिपूर्वक) वाहवा !
वाहवा ! हा महात्मा येथेंच आहे. तर
पुढें जावें. (तसें करून) राजा, तुला सिद्धि
असो.

राजा—महाव्रत आचरणान्या अशा तपस्वी ज-
नाचें स्वागत असो !

कापालिक—हे राजा, मी याचक आहे, तुज-
जवळ प्राप्त झालों आहे.

राजा—(राजा लज्जा पावतो.)

कापा०—अरे, लाजू नको. योगज्ञानेंकरून
मला तुझा सर्व वृत्तांत अगोदरच समजला
आहे ! तथापि या अवस्थेतही तूं असून
माझी इच्छा पूर्ण करण्याचें तुला सामर्थ्य
आहे. कारण,

आर्या.

कोण्या स्थितींतहि दुज्या
उपयोगी होति साधु हे नित्य,
पावुनिहि अमावास्या
वनस्पती पोषितो शशी सत्य.

तर इकडे अवधान असूंदे.

राजा—ठीक आहे.

कापा०—एक.

श्लोक.

वेताल-वज्र-गुटिकांजन-पादुलेप-
दैत्यांगनाविधि-रसायन-धातुवाद-
हे जाहले करतलस्थ मदीय, काय
त्यांतें न विघ्न घडण्यास असे उपाय ?

१. हे आठ महासिद्धींचे प्रकार आहेत.
पहिली वेतालमहासिद्धि, हिच्या योगानें दुः-
साध्य वस्तुही साध्य होते. दुसऱ्या वज्रसिद्धानें
पाहिजे त्या ठिकाणीं अन्न नेमकें मारतां येतें.
तिसऱ्या गुटिकासिद्धीनें गुटिकां तोंडांत असतां
पाहिजे तें पशुपक्षादिकांचेही रूप घेतां घेते.

तर मला विघ्ने न येतील असे करावे.

राजा—हे साधो, योगज्ञानावरून आपणास कळलेच आहे की, हा देह पराधीन आहे. तर स्वामीच्या अर्थास विरोध न येतां जितका माझ्यानें होईल, तितका तुहांस विघ्न न येण्याविषयी मी यत्न करीन.

कापा०—राजा, स्वामीच्या अर्थास विरोध कशांनें येणार आहे? तूं आज्ञा कर, कीं आमचें इच्छित सिद्ध झाले! येथून जवळच सिद्धरसाचें सन्निधान आहे, तर आर्ह्या ज्या वेळेस आरंभ करूं, त्या वेळेस त्यां येथेंच राहून सावधानपणें विघ्नांचें निवारण करावे. (निघून जातो.)

राजा—(घैर्यानें चोंहीकडे फिरतो.) अहो विघ्नांनो! दूर व्हा, दूर व्हा. तुमचें येथें कांहीं चालवयाचें नाहीं.

(पडद्यांत शब्द होतो.)

राजा, जशी तुझी आज्ञा.

आर्या.

श्रेयें विवृतद्वारें,

स्वयंवरा सर्व या असाति विद्या.

मोडी कोण तवाज्ञा?

सिद्धि त्वत्कामचारिणी ह्या.

राजा—(हर्षानें) अहो, स्वतः विघ्नांनींच माझ्या

चौथींतील अंजन डोळ्यांत घातलें असतां भूमिगत गुप्त द्रव्य अथवा कालत्रयी घडलेल्या अंगर घडणाऱ्या गोष्टी प्रत्यक्षवत् दिसतात. पांचव्या पादलेपसिद्धीनें पाण्यावरूनही जमीन असल्याप्रमाणेंच चालतां येतें. सहाव्या सिद्धींत दैत्यांगना आपणास आकाशांतूनही नेऊं शकते. सातव्या रसायनसिद्धीनें वाटेल ती वस्तु उत्पन्न करितां येते. व आठव्या धातुवादासिद्धीनें पाहिजे त्या पदार्थाचें सोनें रूप वगैरे करितां येतें.

बोळण्यास स्कार दिला! वाहवा! आमचें प्रिय झालें!

(तदनंतर विमानांत वसून विद्या येतात.)

विद्या—(स्वरेनें जवळ जाऊन) राजा हरिश्चंद्रा, धन्य आहेस! पहा, आर्या.

जे कर्म दाहणमुनी

क्रोधें तुजवरि की सुसंतप्त,

त्यां त्वद्विपदां कारण

या विद्या जाहलों अर्ह्यां प्राप्त!

राजा—(पाहून आश्चर्यानें आपणाशीं) अहो, याच त्या भगवती विद्या काय, ज्यांपुढें एवढा विश्वामित्र मुनि, परंतु त्याच्या तीव्र तपाचेंही कांहीं चाललें नाहीं! (हात जोडून उबड्याणें) त्रिलोकविजयिनी विद्यांस नमस्कार असो.

विद्या—राजा, आर्ह्यां तुझ्या स्वाधीन आर्हां! त्याकरितां आह्मांस आज्ञा कर.

राजा—मजवर अनुग्रह करावा असें जर तुमच्या मनांत आहे, तर तुझीं जाऊन भगवान् कौशिकाच्या आधीन व्हावें, क्षणजे मुनि मला निरपराधी समजेल!

विद्या—(विस्मयानें एकीमेकांकडे पाहतात.)

राजा, तथास्तु. (निघून जातात.)

(तदनंतर पुढें कापाळिक, व स्कंधावर निधान घेतलेला वेताळ, असे दोघे येतास.)

कापा०—(एकाएकां पुढें येऊन) राजा, तुझें कल्याण असो. अरे, ज्याचा रस सर्व सिद्ध झाला आहे, अशा या महानिधानाच्या प्राप्तीनें तुझा अभ्युदय असो. तर त्यां या भगवान् रसेंद्राचा स्वीकार करावा. हा रसेंद्र कसा आहे क्षणशील, तर सांगतो. सिद्ध लोक

श्लोक.

योगेंचि याच्या मृतिनें तरुनी,

स्वर्लोकमागसि तसें धरूनी,
ज्याच्यावरी कल्पतरूच फार
त्या भेरुशांगीं करिती विहार.

राजा—महाराज, हे दासतेला विरुद्ध आहे. मी
जर असें केले, तर मी स्वामीला फसविले
असें होईल.

कापा—(आश्चर्य पाहून आपणाशीं) बरे असो.
(मोठ्यानें झणतो.) असें जर आहे, तर
स्त्रीपुत्रांसह आपणास दास्यमुक्त करण्या-
करितां हे महानिधान घे.

राजा—महाराज, असें कसें होईल? कारण
दासापाशीं धन येण्याचा संभव नाही. बरे,
आणखी स्वामिकार्यापासून अशा रीतीनें
चुकविणे हे योग्य नव्हे. तर, जर आ-
पणास माझा संकल्प आवडेल, तर हे
सर्वच निधान माझ्या स्वामीस नेऊन द्यावे.

कापा०—(आश्चर्यानें आपणाशीं) अहो, काय-
हो याचे धैर्य, याचे ज्ञान, आणि याची
महानुभावता यांचे वर्णन करावे !

दिंडी.

प्रलयसमयांचे सुटति जरी वारे,
तरी चळतीलहि शैलसंघ सारे,
परी धीरांचे चित्त निर्विकारि
जरी आली आपत्ति त्यां भारी.

तर आतां मी तरी फार ओढून कशाला
घरूं ! (उघडपणे वेताळास) बरे, असो.
वेताळा ! जा, या राजाच्या इच्छेप्र-
माणे कर.

वेताळ—(नमस्कार करून) आज्ञा. (निघून जातो.)

कापा०—(ओहीकडे पाहून) हे राजा, अगदीं
उजाडण्याची वेळ झाली आहे. तर मी
जातो.

राजा—अहो साधक, संकटस्थिता माझे आप-

णास स्मरण असावे !

कापा०—राजा, अरे देवता तुला स्मरतील.
(निघून जातो.)

राजा—(पूर्वदिशेकडे पाहून हर्षानें) अहो,
आर्या.

करुनि पुढें भरुणातें
गहन तमाच्या करुनि भेदातें,
दिनमणि उदया पावे
लोकानुग्रह कसा करायातें.

तर आतां मीही भगवती भागीरथीच्या
तीरीं जाऊन स्वामीच्या आज्ञेप्रमाणें वागतों !

(निघून जातो.)

अंक ५ वा.

पात्रें.

राजा (हरिश्चंद्र).... नायक.

चांडाल .... धर्माचा सेवक.

शैव्या .... हरिश्चंद्राची.

रोहिताश्व .... { बालक (हरि-
श्चंद्रपुत्र.

धर्म .... धर्मराज.

पुरुष .... धर्माचा सेवक.

(तदनंतर वाईट व मलिन वेष धारण करून
राजा येतो.)

राजा—(निःश्वास टाकून) हरहर !

श्लोक.

जें केले मुनिवैर; आणि त्रिकिलें

दारासुतातें; बरे,

मित्रातें त्यजिलेहि; दास्य वरिलें

चांडालगेहीं खरे,

म्यां मूढें अतिमात्रदुष्टहृदये

नाहींत वारावया

शक्ये तज्ज फलें.—अहो, न उपमा
पापांस यां माझिया !
(दुःखानें) असो; होणाच्या गोष्टीपुढें
उपाय नाही. कशावरून पहा.

श्लोक.

निजशिर नमवाया होय मी सिद्ध जेव्हां,
प्रकुपित मुनिनें त्या सप्रभावेचि तेव्हां,
सकलाहे मम राज्यश्री स्वयें ते हरून,
निजसुत, ललना, मी राहिलों मात्र तीन.
झालें असें, तरि पहा व्यसनप्रियानें
जें कर्म निष्ठुर असें कृत मद्धिधीनें,
मी, मत्कलत्र, सुत देखिल, आजि त्यानें
झालें विलुप्त सगळेंचि कसें क्षणानें !

(चिंतायुक्त होतो व दीर्घ निःश्वास टाकून खेदानें)
हाय हाय ! माझ्या प्राणाप्रियेची स्थिति
या वेळीं काय झाली असेल ?

दिंड्या.

होउनी ती विव्हाला दैन्ययोगें,
झालिं असतिल कृश सर्व तिचीं अंगें !
हाय ! येतां रात्रिचा नित्य काल
प्रिया शोकातें करित ती असेल !
तदा होता कर्तव्य हाय ! मातें
आठव्नीयां तया विक्रयातें,
ब्रुत अनुदिन ती आपुल्या मनांत
प्रिया मग्ना मम दुःखसागरांत !
पातकी मी पावलो या स्थितीतें
ठावकें हें जरि नसे मत्प्रियेतें,
तरी आशा मम पुनःसंगमाची
धरानि धारण ती प्राण करिल सांची !

(निःश्वास टाकून) हा वत्सा ! रोहिताश्व !

श्लोक.

धात्र्यंकावरती अनेक परिनें

जो सर्वदा खेळशी.
तो निद्रेमधिं तूं कसा भुइवरी
रे बाळका! लोळशी !
वत्सा! ज्या तुझि सर्व भूप जगतीं
आज्ञा शिरीं वंदिती,
त्या तूतें अर्तदुर्गरूढ बटु ते
कार्यार्थ आज्ञापिती !

(फार वेळ विचार करून म्हणें)

श्लोक.

येवोत दुःखे अणखाहि मातें,
केलेचि म्यां स्वागत आजि त्यातें,
सोसावया कारण कीं तयांला
मीं हा असे मौलिल सुसज्ज केला.

आर्या.

कृतकृत्य होउनीयां

ज्यांचें मन मुस्थ जाहलें आहे !

त्यातें विपत्ति तेही

संपत्तिसमान होउनी राहे !

परंतु हे रोहिताश्व !

दिंडी.

अंकशय्योचित तुला स्मरानि बाला !
चित्त माझे फाटतें ! हा कपाला !
अकृतकृत्यहि अद्यापि जो, अशातें
क्रूर दुर्विधिंफणि चांवलाचि तूतें !
(शंकायुक्त होऊन झगतो.) इडा पीडा टळो!
अमंगळ पळो. मी हें भलतेंच काय बोललों?
(वरील दिंडीचें उत्तरार्थ फिरवून झगतो.)
अकृतकृत्यहि अद्यापि तूं असून,
क्रूर विधिनें त्वस्थिती केलि दीन !
(डावा डोळा लवलासें करून व उजवा बाहु
स्फुरत्यातें दाखवून हर्षानें.)

आर्या.

हैं वाम चक्षु माझे
सव्य भुजाहे पावती स्फुरण फार.
व्यसना अभ्युदयाही,
वाटे, मज सुचवितात सांचार.

(चिंतन करून) अथवा, अजूनही व्यसन किंवा
अभ्युदय यांची चिंता करून काय उपयोग ?
हा दुरात्मा हरिश्चंद्र खचित बुडाला, यांत
संशय नाही !

आर्या.

जें व्यसन आजपासुनि
तें मरुदयभूत जाणजे सांच !
मज पाप्याचें उदय-
द्वार अतां एक होय मृत्यूच !

(नंतर पडदा एकीकडे सारून चांडाल येतो.)

चांडाल—अरे, आपल्या पुत्राचा—

राजा—(शंकित दौऊन) आँ, काय ? आपल्या
पुत्राचा काय झणतोस ?

चांडाल—अरे, सांगतो ऐक. अरे, एक स्त्री
आपल्या प्रियपुत्राचा मृत देह जवळ घे-
ऊन करुणाशब्दानें शोक करित बसली
आहे. तर लवकर जाऊन, प्रेतावरचें शुद्ध
वस्त्र तिजपासून घे. मी आतां आपल्या
स्वामीकडे जातो. (निघून जातो.)

राजा—(चालू लागतो.)

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

हा पुत्रा ! कोणीकडे रे गेलास ! अरे,
माझ्याशीं एक शब्द तरी बोल !

राजा—(एकून करुणायुक्त होतो.) हरहर ! काय.
हो हा दारुण शोक !

(तदनंतर वर सांगितल्याप्रमाणें दुःख पाव-
लेली शैब्या येते.)

शैब्या—हा पुत्रा ! कोठें रे आहेस ? अरे

माझ्याशीं एक शब्द तरी बोल ! (स्तब्ध
रहाते, व फार वेळानें सावध होऊन आणि
डोळ्यांत पाणी आणून) बालका, अरे ज्या-
प्रमाणें तुझ्या पिस्यानें माझा परियाग
केला, त्याप्रमाणें तूंही मज मंदभागिनीचा
याग करून जातोस, हें तुला योग्य नाही !
(मोह पावते.)

राजा—(ऐकतो व पाहून दुःखानें) काय, या
तपस्विनीचा देखील तिच्या भयानें त्याग
केला ? हरहर ! एकूण हा हतविधि सर्व
टिकाणीं सारखाच निर्दय आहे अं ?

शैब्या—(एकाएकी उठून) अहो, हें काय
झालें ? माझा पुत्र कोठें गेला ? (पुत्रास
पाहून त्यास आळिंगन देते.) बालका, मा-
झ्याशीं कां बोलत नाहीस ? मी एकटी,
मला भय वाटतें ! अरे, हें भयंकर महा-
श्मशान पहात नाहीस काय ? (उन्मत्तपणें)
काय झणतोस ? उपाध्याय महाराजांच्या
अज्ञेवरून फुलें तोडीत असतां, वृक्षको-
टरांतून एक कृष्णसर्प बाहेर निघून तो
मला चांवला, असें ! (त्वरेनें) अरे, पा-
हूं दे पाहूं दे मला, तो कृष्णसर्प कोठें
आहे तो ? तो मला कां बरे चांवत नाही ?
(चोहोंकडे पाहून) छेः ! येथें कोठचा
कृष्णसर्प ? (खाली बसून करुणें) बा-
लका, अरे बालका, ऊठ ऊठ, आणि उ-
पाध्याय महाराजांची होमवेळा टळून
जाईल, याकरितां हीं त्वां तोडिलेलीं वि-
ल्वपत्रें आणि हीं तिळांच्या शेतांत उत्पन्न
झालेलीं दर्भांकरें घेऊन, त्यांस नेऊन दे.
पहा, या वेळीं सर्व ब्रह्मचारी आपआप-
ल्या कर्मांत रत होतील. (उठावयास ला-
गते, व एकाएकी) अरे, खरेंच कायरे तूं

मला सोडून गेलास ? हायहाय ! आतां
मंदभागिनी मी काय करूं ? (स्फूर्ति होते.)

राजा—(दुःखानें विव्हल होऊन) हरहर ! प्रत्यक्ष
विधि जरी इतका निष्ठुर आहे, तरी हे
शोकस्वर आच्यानेही ऐकवणार नाहीत !

शैब्या—(सावध होऊन निदेनें) आर्यपुत्रा ! पूर्वी
ज्यास मांडीवर घेणें ह्मणजे कार दुर्लभ वाटत
असे, त्या पुत्राची आतां ही विपरीत दशा
पाहिलीना ? अहो प्राणनाथ, अहो निर्दय-
हृदय, आपण यावेळीं स्वस्थ आहां तरी
कोठें ? अहो, तुझों मला सांगितलें होतें
कीं, त्वां या बालकांचें प्रयत्नेंकरून पा-
लन करावें; परंतु पहा, मज पापशी-
लेच्या हातून तसें घडलें नाही !

राजा—(एकून अधिक कष्टनायक होतो.) अहो,
काय सांगावें ? हा शोक केवळ मर्मालाच
टोंचितो आहे !

शैब्या—(पुत्राचें प्रत्येक अंग पाहून) पुत्रा ! हें
तुझें कपाळ पहा कसें बालचंद्राप्रमाणें
तेजस्वी ! तुझ्या या भुंवया कशा स्निग्ध !
नेत्र पाणीदार असून स्वच्छ ! हा अस्थि-
बंधही पहा कसा नीटनेटका ! तसेंच
पहा, हें तुझें वक्षःस्थळ काठिण असून वि-
स्तीर्ण ! अहाहा ! असें सर्व यथास्थित
असून, बालका ! त्या मेल्या कृतांतानें तु-
जमध्ये असें काय दुर्लक्षण पाहिलें, कीं जे-
णेंकरून सत्यप्रतिज्ञ अशा आर्यपुत्राच्या
आणि मज मंदभागिनीच्या चरित्रामध्ये अ-
सा प्रमाद घडला ? एकूण धर्म अ-
कारण झाला ! अहो, या लक्षणांवर दे-
खील कांहीं प्रमाण नाही ! पुढें अमुक
गोष्ट होणार, ती आहीं जाणतो, असें
ह्मणणारे तेही सर्व खोटे ! कारण कीं,

ज्यांनीं असे हजारां प्रत्यय पाहिले आहेत,
अशा मोठमोठ्या विचक्षण पंडितांनीं मला
सांगितलें होतें कीं, हा तुझा पुत्र वंशातें
वाढविणारा व सार्वभौम राजा होईल !
परंतु, पहा, मज मंदभाग्येच्या दुर्दैवानें तें
सर्व खोटे झालें !

राजा—(शंकायुक्त होऊन) अहो, ही गोष्ट तर
अगदीं ओळखीचीशी दिसते हें काय ?
(न्याहाळून पहातो व डोळ्यांत अश्रु आणून)
अहो, काय सांगावें ?

श्लोक.

छत्रासमान दिसतें शिर हेंहि नीट;
नेत्रें विशाल; अणखी पृथु हें ललाट;
चक्रांकयुक्त पद; पंकजचिन्ह पाणी;
आजानुलंब बरवे भुज हेहि आणी;
मध्य क्षाम; विशाल वक्ष अणखी
याचें कसें दीसतें ;

तेशी स्थूलहि हे कटी; उदरही
हें तुच्छसें भासतें ;

चिन्हें हीं नृपचक्रवर्तिचिं अशीं
सर्वत्र याच्यावरी

पाहूनीच नृपान्वयांकुर शिशू
हा भासतो अंतरीं.

(स्मरण झालेंसें करून दुःखानें) अहो, माझा
पुत्र रोहिताश्वही इतक्याच वयाचा होता,
बरें, तो तर हा नसेल ? माझे तर हृदय
थरथर कापतें ! अथवा, असें न होवो,
वत्स सुखरूप असो !

शैब्या—(आपणाकडे पाहून निदेनें) हा भग-
वंता कौशिका, आतां बरीक आपला हेतु
परिपूर्ण झाला !

राजा—(एकून वेगानें) काय ? ही भगवान्
कौशिकाची निंदा करिते ? प्रत्येक गोष्ट-

ही जमते आहे, तेव्हा येथे परस्त्रीची शंका घेणे नकोच. ही शैब्या खचित. (फार वेळ पाहून कठणायुक्त होऊन) याउपर आतां शंकाचे कारण राहिले नाही. कशावरून तर,

दिंड्या.

होचि वाणी करुणार्ता विकलनादा,
परी वीणेच्या स्वरापरी मंदा.
तोच हेही अलिनील केश हीचे
कुटिल पर्याकुल जाहलेचि सांचे.
तोच अंगें हीं रुशें दीसताती,
ओळखाया सहसा न मला येती.
जीर्ण चित्रासम जरी मलिन कांति,
तरी चर्येनें ओळखतां येती.

हा वत्सा! हा रोहिताश्या! कोठें रे आहेस?
अरे, माझ्याशीं बोल. (माच्छत पडतो, व पुनः सावध होऊन रोहिताश्याचे मुख अवलोकन करून) अहो, ज्या वेळेस याला दांत देखील फुटूं लागले नव्हते, त्या वेळेचे याचे शैशव मज मंदभाग्याला स्मरत आहे!

श्लोक.

प्रख्यात मंगलकरा शिरीं गुग्गुलातें
लावूनियां प्रतनुलोल जटावलीतें
जे सुंदर भ्रमरयुक्त सरोज जैसें
शोभे, तसें वदन आज तुझे न कैसें ?
हा वत्सा! रोहिताश्या! हा सूर्यवंशास शो-
भविणाऱ्या बालप्रवाला! हा हरिश्चंद्राच्या
हृदयास आनंद देणाऱ्या! हा कुपित कौ-
शिकास दक्षिणा देऊन ऋणमुक्त हो-
ण्याचा पण सिद्धीस नेणाऱ्या!

श्लोक.

केले यज्ञ न ; नाहिं दान घडलें ;
वंशास योग्यें बरीं
सौख्यें भागिलिं वा न ; ना पसरली
कीर्ती दिग्भ्यंतरीं ;
सक्षार स्थलें राहिला चिर, अशा
न्यग्रोधबीजांकुरा-
ऐसा पावुनि जन्म नाकसदना
गेलास, बाला, खरा !
आणखी,

श्लोक.

झाला तुला न अभिवेक ; न दान हातीं ;
नाहीं तुला प्रणमिलें भरिमौलिपतीं ;
हस्तीं तुवां न धरिलें सशरा धनूशीं ;
तूं जन्मुनी प्रतिपदिंदुसमान जाशी !

तर काय, ही देवी शोक करित आहे तिच्याजवळ जाऊन तिला मी अमुक ह्मणून सांगूं ? अथवा, नको नको ! ही साध्वी आधींच आपल्या पुत्रशोकानें जळत आहे, तर म्यां ही आपली अशी दुःखदायक दशा सांगून तिला अधिक दुःख द्यावें, हें योग्य नव्हे ! (आपणाकडे पाहून) अरे दुरात्म्या हरिश्चंद्रा ! अजून-ही कसा मरत नाहीस ? यापुढें तूं काय काय पहाणार ? ? (मोह पावतो, व हळूहळू सावध होऊन) हा दुष्टा हरिश्चंद्रा ! तुझी अशी स्थिति झाली असतांही अद्यापि या नष्ट प्राणांचा त्याग करित नाहीस, तर काय, तूं आत्मघाती लोकांपासून आपणास रक्षूं पहातोस? मूर्खा, धिक्कार असो तुला !

आर्या.

दाहण अंधंतमसीं

वरवें, जरि मग्न आज तूं होशी!

अवलोकावें नेत्रीं

पुत्राननशशिविहीन न दिशांसी!

हरहर ! काय सांगावें !

श्लोक.

अंधंतमः*—ऋकच—भैरव—पूय—वीची—
चंडासिपत्रवन—रौगव—शाळ्मलींची
ती यातना नरकिंची प्रखरा न तैशी,
होते स्वपुत्रनिधना परिसोनि जैशी.

तर विलंब करणें पुरे ! आतां भागीरथी-
च्या कांठीं जाऊन जीव देतो, हणजे
माझा पुत्रशोकाग्नि शांत होईल !
(हळूहळू चालू लागतो, व स्मरण झालेंसें करू-
न त्वरेनें हणतो.) अहो, पण मीं परार्थीन
आहेना ? मीं क्षणभर हें अगदींच विसरलों

होतो ! (चिंतन करून दुःखानें) हरहर !
काय सांगावें ?

आर्या.

असती स्वतंत्र जेका,

ते मरणें दुःखमुक्त होतात,

जे विक्रिति आपणातें

ते न मराया स्वतंत्र असतात.

(शोकयुक्त होतो.) काय करूं ? माझा हाही
मनोरथ सिद्धीस गेला नाही, तस्मात्, मीं
मंदभाग्य खरा ! असो.

आर्या.

या दाहण दुःखाचें

भेषज केवळ सुखेंचें हेंचि असे !

करितां भत्राज्ञेचा

भंग, अधोगति सुनिश्चिताचि दिसे !

(धैर्यानें) असो; कांहीं चिंता नाही ! ह्या
असह्य शोकाग्निनें मीं जळत आहे, तर
त्याचें विवेकरूप जळानें शमन करून स्वा-
मीची आज्ञा सिद्धीस नेतो. कारण,

साक्या.

मध्य जयाचा व्यक्त असे, परि

अनादिविभ्रमयोगें

ज्याच्या आद्यतांचा कोणा

ठाव कधीं नचि लागे,

पंचत्व असें जेका—तेंची

प्रकृती या जगताची,

हणवुनि पंचप्रकारयुक्ता

स्थिती हातसे त्याची,

संसृतिरूपी उदकनिधीच्या

लहरी असती नाना,

त्यांच्या योगें योग, वियोगहि,

समान ते जीवांना.

१. नरकापेकीं एक. विशेष अर्थाकरितां खाल-
च्या श्लोकावरील टीप पहा.

* या दोन ओळींत लिहिलेलीं नरकविशेषांचीं
नावें आहेत. प्रत्येकांतील विशेष गुण त्याच्या नां-
वावरूनच व्यक्त होतो. 'अंधंतमः' यांत सर्वत्र
काळोख, 'ऋकच'त करवते, 'भैरव'त भीषणता,
'पूय'त देहगत पूनांवाचें द्रव्य, 'वीची'त पा-
ण्याच्या लाटा, 'चंडासिपत्रवना'त भयंकर तरवा-
रींचींच एक सारखीं वनें, 'रौगव'त रुहनामक
अतिकूर मांसभक्षक प्राणी, व 'शाळ्मली'त कांटेरी
झाडे असतात. अमरकोशांत निराळेंच नरक सां-
गितले आहेत. तपन, अवीचि, महारौरव, रौरव,
संघात (संहार), कालसूत्र इ. 'इ०' शब्दानें ता-
मिस्त्र, कुंभीपाक इ० नरक समजावे. हल्लींच्या श्लो-
कांत नरकाचें नांव 'वीचि' दिलें असून अमर-
कोशांत 'अवीचि' हें नांव दिलें आहे. टीका-
कारानें 'अवीची'चा अर्थ 'ज्यांत मृगजळाप्रमाणें
लाटा भासतात मात, परंतु वस्तुतः लाटा नसून
खडखडीत पाषाणमय भूमि आहे, असा नरक'
हा अर्थ केला आहे.

ऐसे असुनी, वियोग घडतां
रडती विद्वज्जनही,
याचें कारण एव्या मोहा-
वांचुनि दुसरें नाही !

शैब्या—(सावध होऊन) अजून कसे मला मरण
येत नाही? तर करावे काय आतां?
(डोळे पुसून) हा श्मशानांत वृक्ष आहे,
यालाच पाश बांधून आपला जीव देते.
(पाश तयार करिते.)

राजा—(पाहून घाबरून) हाय हाय ! हे
दुसरेंच संकट प्राप्त झाले! तर म्यां मद-
भाग्याने काय करावे बरे? (चिंतन करून)
असो; आतां असे करावे ! (दुसरीकडे जा-
ऊन 'असती स्वतंत्र जेका' इत्यादि पुनः
ज्ञणतो.) (मोठ्याने)

साक्या.

निजकर्मांचे विचित्र जे का
होताती परिणाम,
त्याहीं विरूढमार्गा भूमी
परलोकीं हा नेम;
मायेलागूनियां सोडुनी
अवश असा जो बनला,
परलोकींचे सर्वाहि हंसती
त्याच्या या भूमीला !

शैब्या—(ऐकून त्वरेने पाश टाकून देऊन) हाय
हाय! धिक्कार असो, धिक्कार असो! माझे
हृदय मरणरूप महोत्सवांत गढून गेल्या-
मुळे, मी पराधीन दासी आहे असे
अगदीं विसरले होते! आतां दुसऱ्या ज-
न्मांत देखील मी दासीपणापासून मुक्त
होणार नाही. (आकाशाकडे पहाते, व
दीर्घ निःश्वास टाकून) हे देवाधिदेवा, तूं मरुंही
देत नाहीस! काय करूं? मज मंदभागिनीचा

घात झाला ! (धरणविर अंग टाकते, व एका
एका उठून व डोळे पुसून) काय करा-
वे ? असो; झाल्या गोष्टीस उपाय नाही !
तर शोक करून काय उपयोग ? आल्या
प्रसंगास सादर झाले पाहिजे, तर प्राप्त
कालास अनुसरून, दासीत्वाला योग्य
अशा शुश्रूषेने द्विजवराचे आराधन करीन;
व जेणेकरून मज मंदभागिनीचे या मनु-
ष्यलोकीं पुनः जन्म न होईल, अशा रीतीने
व्रतें, उपवास, इत्यादिक नियमांनी, आपल्या
देहाची काडे करीन ! (असे बोलून चिता
रचिते.)

राजा—(पाहून करुणें) अहो, हिने ह्या
कालीं योग्यच आरंभिले ! (आपणाशीं)
शाबास, देवी, शाबास ! अशा अवस्थेत
देखील त्वां कुलीनता सोडिली नाही ! तर
मी आतां जवळ जाऊन स्वामीच्या आत्रे-
प्रमाणें वागतों ! (तसें करून दुःखानें भांबा-
वून झणतो.) हे देवि, (इतकें अर्धच बोलून
हातांनें तोंड दाबून धरितो.) हे महाभागे,
आर्या.

दिधल्याविण मृतकंबल,
किंवा मजलागुनी न जाणवितां,
कोणीही न कराव्या

क्रिया श्मशानांत ज्या असति उचिता.
तर मृतवस्त्र माझ्या स्वाधीन कर. (असें
झणून हात पुढें करितो.)
(त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु चालतात.)

शैब्या—(भयभीत होऊन) अरे बाबा, अंम-
ळ दूर उभा रहा ! थांब, तुला मृतकंबल
देते !

राजा—(लज्जा पावतो.)

शैब्या—(रोहिताश्राच्या शरीरावरील वस्त्र काढून
त्यास देऊ लागते, व राजाचा हात पाहून वि-

स्मयाने आपणाशीं झणते.) अहो, या हस्तावर चक्रवर्ती नृपार्ची लक्षणें दिसतात, असा हा महाभाग्यशाली हस्त असून तो या कर्मास लागला, हें काय? (जवळ जाते. व सावकाश राजाचा प्रत्येक अवयव न्याहाळून त्यास ओळखते.) काय आर्यपुत्र! हा आर्यपुत्रा, रक्षण करा ! रक्षण करा ! (धरणीवर अंग टाकिते.)

राजा—(दूर सरतो.) हे देवि, मी चांडाल-दास्येकरून दूषित झालों आहे, तर मला स्पर्श करूं नये !—शांत हो ! शांत हो!

शैश्या—(दुःख भावून) हायहाय ! धिक्कार असो ! महाराज, आपली काय ही अशी दशा झाली ?

राजा०—हे दैवाचे खेळ आहेत ! तर शोक आवरून तें वस्त्र दे !

शैश्या—(दुःखानें वस्त्र देते.)
(आकाशांतून पुष्पवृष्टि होते.)
(दोघें विस्मयानें पाहतात.)

राजा—काय, आकाशांतून पुष्पवृष्टि होते ?
(इतक्यांत पडद्यांत शब्द होतां.)

दिंडी.

काय वर्णविं दान, शील याचें ?
क्षमा याची बहु; धैर्य थोर सांचें ;
ज्ञान याचें, सत्यही अतुलनीय ;
खरा धर्मान् हा हरिश्चंद्र होय.

शैश्या—(ऐकून) वाहवा ! हा कोण बरें माझ्या प्राणनाथांच्या गुणांची प्रशंसा करून माझें आश्वासन करितो? अथवा, जर आर्यपुत्राची ही दशा चुकत नाही, तर ह्या नुसत्या गुणप्रशंसेशीं काय करावयाचें आहे? असो. धर्म अकारण झाला! माझा सर्व शोक अरण्यरोदना-

प्रमाणें होय ! व सर्व विज्ञानही अंधारांत केलेल्या नृत्याप्रमाणें व्यर्थ होय!
(इतक्यांत धर्म येतो.)

धर्म—हे महापतिव्रते, हे महाराजा हरिश्चंद्रा, मी अकारण कसा? पहा,
श्लोक.

दानें, सत्यें, ऊर्जितांहीं कृतींहीं
अन्यां भूपां जे दुरावाप, पाहीं,
त्या लोकांतें ब्रह्मसालोक्यपूतां
आलों द्याया शाश्वतां तूज आतां.

तर आतां दुःख करणें नको. वत्सा रोहिताश्व! सावध हो, सावध हो !

राजा—(पाहून हर्षानें) काय भगवान् धर्म! भगवंता, वंदन करितों!

शैश्या—भगवंता, वंदन करितें!

रोहिताश्व—(हळूहळू सावध होतो.)
धर्म—

आर्या.

तूज पाळिलें पित्यानें
धर्मानें, ऊठ बालका आतां !
झालासि सजीव पुन्हां

सततहि पाळावया प्रजा, ताता !

रोहि०—(उठून) काय आई? तुला येथें कोणी आणिलें?

शैश्या—बालका, आपल्या भागधेयांनीं!

धर्म—वत्सा! हा पहा तुझा पिता ब्रह्मलोका-
तिथि तुझ्यापुढेंच उभा आहे.

रोहि०—पिया, माझें संरक्षण कर ! (पृथ्वीवर अंग टाकितो.)

राजा०—हां हां, शिवूं नको मला. मी चांडालाच्या दास्येकरून दूषित झालों आहे !
धर्म—राजा, असें दीनपणाचें भाषण पुरे !
पहा,

श्लोक.

क्रेता हिचा द्विज सदाराहि जो; त्वदीय
चांडाल; राज्यहि जिथें नृप पुंमदीय.-
तें तत्व गूढ तुजलागुनि जाणण्यातें
देतींचि सांप्रत सुदिव्य विलोचनीतें !
कोण आहरे तिकडे ? विमान घेऊन ये.

(पुरुष येतो.)

पुरुष—महाराज, काय आज्ञा आहे ?

धर्म—असा ये पाहूं ?

पुरुष—आज्ञा.

धर्म—हे हरिश्चंद्रा, विमानाधिरूढ होऊन
दिव्य ज्ञानचक्षूंनी काय दिसतें, तें पहा.

राजा—जशी भगवंताची आज्ञा. (दिव्य वि-
मानस्थ होऊन पहातो.) धिक्कार असो; काय
प्रमाद हा ! विद्या प्राप्त ज्ञाव्यामूर्च्छे
कौशिकऋषीने संतुष्ट होऊन सचिवांचे
हातीं आमचे राज्य सोडून दिलें.

धर्म—राजा, ऋषीस तुझे सत्व पहावयाचें
होतें, ह्यणूनच त्यानें अशी गोष्ट केली !
त्याला राज्य पाहिजे होतें अशी काहीं गोष्ट
नाहीं ! तर आतां ही भ्रांति सोडून देऊन
हें सर्व आणखी नीट पहा !

राजा—(पुनः ध्यान करून आनंदानें) हे देवि, तूं
मोठयाच नशिवाची !

श्लोक.

क्रेता तुज्ञा प्रकृतिकारणिक द्विजांती,
तस्त्री, अशी उभयतां शिवपार्वती ती !
जो घे मला विक्रत तो प्रभु होय धर्म !
झालों अदुःख कळतां सगळेंचि वर्म !

धर्म—असो; इतकें झालें. आतां वत्सा रोहि-
ताश्वास सर्व पृथ्वीपतीचा अभिषेक कर.

राजा०—आज्ञा, भगवन् !

धर्म—अरे, सिंहासन, छत्र, चामर, आणि
सुवर्णकलश घेऊन ये !

पुरुष—

श्लोक.

हें सिंहासन आणिलें, धरितसे
माणिक्यकांतीस जें;
हें तैसें शरदंडुबिंब धरितें
सच्छत्र जाणों दुजें;
ज्योत्स्नाशुभ्र सुचामरें अणिक हीं
सौवर्णदंडान्वितें;
अग्धीपासुनि हेमपात्र भरुनी
या आणिलें अंबुनें.

धर्म आणि हरिश्चंद्र—(रोहिताश्वास अभिषेक
करितात.)

धर्म—(वर पाहून) ह्या पहा विमानचारी देव-
ता वत्सा रोहिताश्वाच्या अभिषेकमहो-
त्सवाचा आनंद अनुभवीत आहेत ! कशा
त्या पहा !

श्लोक.

तीर्थांच्या उदकें प्रपूरित घटां
या या नद्या वाहती;
तैसा दुंदुभिनाद गोड घन हा
व्यापित काष्ठप्रती;
मांदारांप्रति वर्षुनी सुरवधू
चोहींकडे नाचती;
अंशांनीं निज लोकपाल अवघे
वत्सास या सेवितो.

हा विधि झाला. राजा, आतां ब्रह्मलो-
काप्रत प्रस्थान कर.

राजा—भगवन्,

श्लोक.

चांवूनी दांत कोपें कुशिकज मुनि तो
तर्जितां होय जेव्हां,
“नाथा! आत्मां अनाथां त्यजुनि चलशि तूं,
येउं आर्म्हांहि.” तेव्हां,
नेत्रीं भाणूनि अभू, मुख कहनि जिहीं
दीन, हें बोलिजेला,
कैसा त्यांचीण जाऊं भवदुंदित अशां
एकटा मी जगांला ?

धर्म—राजन्, प्रजा झटल्या लणजे यांचीं कर्म
निराळीं, त्यांचे स्वभाव निराळे, तर त्यांची
तुड्याप्रमाणे भागधेये कोठचीं?
राजा—तें खरें. परंतु,

साक्या.

क्षणभरि अथवा अर्ध क्षणही
प्रजांसर्वे राहिन ;
विहार त्यांही कचनी लोकीं
सुख तेथिल पाहीन ;
माझ्या सगळ्या किंवा त्यांच्या
लेशभराहि सुकृतानें
त्यां दावावे लोक तुवां ते,
जरि हें तुजला माने.

धर्म—(आश्चर्य पावून) अहो, या राजर्षींचें
चरित्र फार विलक्षण आहे! राजा, तूं
आपलें पुण्यही खर्चावयास तयार झालास,
त्यामुळे उलटें तुझें पुण्य विशेष झालें!
आतां तुला व तुझ्या प्रजांला हे लोक
शाश्वत असोत! बरे, सांग, आणखी
तुझें कोणचें प्रिय करूं?

राजा—महाराज, याहून आणखी प्रिय तें काय
असावें?

श्लोक.

विद्यालाभें मुनि मजवरि
कोप शांतीस गेला ;
तैसा माझा तनय उठला
चक्रवर्तीहि झाला ;
साक्षात् देवा ! तुज निरखिलें,
ब्रह्मसालोक्य तेंही
झालें प्राप्त; प्रिय अजुनिही
मागणें काय राही ?
तथापि असें असो.

श्लोक.

साधू संतत हर्षयुक्त; धरणी
शस्यें सुपूर्णा असो ;
पृथ्वीचा अविता सदैव विजयी
राज्यां स्वकीयां वसो ;
द्यावा मान बहूत मानुनि सदा
लोकीं गुणज्ञां पहा
काव्यां गुंफित लेशही गुणकरणां-
लागीं कवींनीं अहा !
तसेंच,

श्लोक.

आज्ञापी नाटकातें, सपुलक नृप जो
होउनी हर्षयुक्त,
वस्त्रांतें भूषणांतें सतताहि कनका
जो करी हस्तमुक्त,
त्याची कीर्ती जर्गी या सततहि पसरो
कार्तिकेया नृपाची;
क्षीराब्धीपार जावो कावियश बरवें
आणखी तीसर्वेची.

(सर्व जातात.)

समाप्त.
